

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT
UNİVERSİTETİ

Şərqsünas
İlq fakültəsinin Türk
kafedrasının
filologiyası
(Türkiyə Üzrə)
Regionşünaslıq
şöbəsinin IV kurs
tələbəsi
Nağıyev Namiq
Tahir oğlunun

“Türk dili və ədəbiyyatı”

üzrə bakalavr ixtisas dərəcəsi almaq üçün

“TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNİN TARİXİ İNKİŞAF
MƏRHƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

BURAXILIŞ İŞ

İ

Elmi rəhbər:

Fəl.dok

A.R.Yunusov

Türk

filologiyası kafedrasının

F.e.d.prof.

R.Ə.Rüstəmov

BAKI-2012

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
------------	---

I FƏSİL

1.1 Qərb türkcəsi haqqında ümumi məlumat	7
1.2 Qərb türkcəsinin yaranması	8
1.3 “Keçid Dövrü” və ya Qaraxanlı dönəmində türk dili və ədəbiyyatı	9

II FƏSİL

Türkiyə türkcəsinin tarixi inkişaf mərhələləri	12
---	-----------

2.1	Əski Anadolu Türkcəsi	12
2.2	Əski Anadolu Türkcəsi dönəmi ədəbiyyatı (XIII əsr)	16
2.3	Əski Anadolu Türkcəsi dönəmi ədəbiyyatı (XIV-XV əslər) ..	18
2.4	Osmanlı Türkcəsi	22
2.5	Osmanlı dönəmi türk ədəbiyyatı (XV- XVI ƏSRLƏR)	28
2.6	Osmanlı dönəmi türk ədəbiyyatı. (XVII-XIX əslər)	31
2.7	Tənzimat fərmanının Osmanlı dili və ədəbiyyatına təsiri ...	34
2.8	Sərvəti Fünun və Fəcri Ati topluluqları	37
2.9	Milli Dönəm Türkiyə ədəbiyyatı. (1911-1923-cü illər) “Yeni Lisan” Hərəkəti	39
2.10	Cümhuriyyət Dönəmidə Türkiyə Türkcəsi	41
2.11	Əlifba dəyişimi	42

2.12			Dil
İnqilabı			
.....	45		
2.14		Günəş	Dil
Nəzəriyyəsi			
..	47		
2.15	Cümhuriyyət	dönəmi	Türkiyə
ədəbiyyatı	49		
<i>NƏTİCƏ</i>			
.....	52		
İSTİFADƏ			OLUNMUŞ
ƏDƏBİYYAT			57

Giriş.

XI əsrin əvvəlləri türk xalqları tarixinin önəmli dönüş nöqtələrindən sayılır. 999-cu ildə Qaraxanilərin Samanoğullarını (Samaniləri) süquta uğratması Xorasan və İranda siyasi boşluğun yaranmasıyla nəticələndi.

Bu dövəmdə Seyhun çayı sahillərində məskunlaşmış Oğuz türkləri şimal qonşuları olan qıpçaqların artan təziqlərinə davam gətirməyərək əvvəlcə Mavərünnəhrə,sonradansa Xorasan və İran ərazilərinə köç etmək məcburiyyətində qalmışdır.Bu köç sayəsində yuxarıda adı çəkilən ərazilərdə yaranmış olan siyasi boşluq qismən doldurulmuşdur.

Səlcuq ailəsinin başçılığı altında qüvvətli siyasi birlik halına gələn Oğuzlar 1064-cü ildən Qars və Şimali Azərbaycana,1071-ci ildənsə Anadoluya nüfuz etməyə başladılar.

Malazgirt savaşında qazanılan qələbə sonrası Mərmərə və Adalar dənizi ətrafına yolları açılan Oğuz türkləri Xaçlı səfərlərinin başlamasıyla geri addım atmağa məcbur oldu. XII əsr Oğuzların tarixində Xaçlılar və Bizans ordularına qarşı saysız müharibələrlə yadda qalıb.

1176-cı ildə II Kılıç Aslanın Bizans üzərində əldə etdiyi möhtəşəm qələbə Anadoluda türklərin gələcək taleyini həll edən ən önəmli faktorlardandır. Bu qələbəylə həm qısa zamanda türklərin Anadoluda məskunlaşacağı bir daha təsdiqlənmiş,həm də Qərbi Anadoluya gedən yollarda əsas maneələr aradan qaldırılmışdır.

XIII əsrin əvvəllərində Çingiz xanın şərqdən-qərbə doğru fəthlərə başlaması Türküstanda qalmış Oğuzların digər qisminin də Azərbaycan və Anadoluya köç etməsinə səbəb olmuşdur.Bu da öz növbəsində hər iki bölgədə iki yeni və böyük türk yurdunun yaranmasıyla nəticələnmişdir.

Çingiz xan və oğullarının təziqləri nəticəsində Anadolu Səlcuqları siyasi və iqtisadi cəhətdən zəifləsə də, Anadoluda olan türk əsilli əhalinin sayında sürətli bir artım müşahidə olunmuşdur.

1243-cü ildə Kösədağda qarşılaşdıqları məğlubiyyət nəticəsində Səlcuqların Anadoludakı siyasi birliyi rəsmən sona çatmış, bu ərazilərdə Manqolların hakimiyyəti başlamışdır.

Anadoluda əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi türk əsilli əhalinin sürətli artımı bu ərazilərdə bir çox bəyliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1256-1336-cı il illərdə Anadolu bütövlükdə Elxanilərə bağlı olan bəyliklər tərəfindən idarə olunmuşdur. 1336-cı ildəysə Elxanilərin siyasi səhnəni birdəfəlik tərk etməsiylə bu bəyliklər mütəqillik əldə etmişdir. Anadolu səlcuqlarının isə getdikcə zəifləməsi onların 1308-ci ildə rəsmən süquta uğramasıyla nəticələndi.

Qısa icmalını verdiyimiz bu tarixi hadisələrin meydana gətirdiyi nəticələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) İkinci minilliyin əvvəlindəki türklərin üzünə bağlı olan İran, Azərbaycan və Anadoluya gedən yollar açılmış, bu ərazilər XIII-XIV əsrlərdən tarixi türk məskənləri adını almışdır.

2) Min ildən artıq bir müddətdə Balkan yarmadası və Orta Şərqi ən böyük siyasi qüvvəsi sayılan Şərqi Roma süquta uğradılmış, onun yerini türklərin qurmuş olduğu Osmanlı adlı yeni bir dövlət almışdır.

3) Və nəhayət bu tarixi hadisələrin ən böyük nəticələrindən biri də dil sahəsində görülmüş, Orta şərq və Balkanlarda Oğuz ləhcəsi əsasında yaradılmış ikinci bir dil (türk dili) geniş yayılmışdır.

Heç şübhəsiz ki, Oğuzlar hələ Seyhun çayı sahillərində yaşadığı dövrdə şifahi ədəbiyyata malik idi. O dövərdə yaşayan, adını türk mədəniyyət tarixinə yazdıra bilən və müəyyən bir elmi səviyyəyə çatmış ədiblər ədəbi dil kimi Xaqaniyyə Türkcəsindən istifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə isə dünyada mövcud olan bütün türk dillərinin inkişaf mərhələlərini tarixi xronoloji baxımdan aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

I mərhələ - Ən qədim dövr (Altay Hun dövrü) - E.ə IV minillikdən eramızın V əsrinədək

II mərhələ - Qədim dövr - V əsrdən etibarən X əsrədək olan dövr.

III mərhələ - Orta dövr - X əsrdən XV əsrədək olan dövr.

IV mərhələ - Yeni dövr - XV əsrdən XX əsrədək

V mərhələ - Ən yeni dövr - XX əsrdən bu günədək

Türk xalqları öz tarixi inkişafı boyunca bir çox əlifbalardan istifadə etmişdir. Onlardan Soq, Çin, Yəhudi, Göytürk, Uyğur, Ərəb, Kiril, Latın əlifbalarının adını çəkmək olar. Bu əlifbalarla yazılmış yüzlərlə abidə günümüzdə tarixi türk mənbələri kimi yüksək qiymətləndirilir.

XIX əsrdən etibarən müxtəlif türkoloqlar tərəfindən türk dilləri “tarixi inkişaflarına”, “dillər arsındakı morfoloji və fonetik əlamət yaxınlığına”, “xalqların coğrafi məkan qonşuluğuna” görə bir neçə qrup və yarımqruplar şəklində təsərif olunmuşdur.

Bu təsnifatlar içərisində rus dilçilərindən İ.N.Berezinin, V.V.Radlovun, F.Y.Korşun, A.N.Samoyloviçin fikirləri diqqətə layiqdir. Digər dünya ölkələrində isə türk dillərinin təsnifatı V.Şott, Y.Nemet, Q.Ramsted, M.Rəsənen, L.Ligeti, K.Grönberq, İ.Bentsinq kimi türkoloqlar tərəfindən verilmişdir.

Müasir dövrdə türkologiyada “Türk dillərinin təsnifiylə bağlı” əksəriyyət tərəfindən qəbul edilən bölgü Baskakov və Kononova məxsusdur. Azərbaycanlı türkoloqlardan Fərhad Zeynalov da bu bölgünü məqbul hesab edir. Həmin təsnifata görə otuza yaxın türk dili yeddi qrupda aşağıdakı şəkildə birləşir:

1) Bulqar qrupu türk dilləri (Bulqar, Xəzər və Çuvaş dilləri)

2) Oğuz qrupu türk dilləri (Azərbaycan, Qaqauz, Türkiyə türkcəsi, Türkmən dilləri)

3) Qıpçaq qrupu türk dilləri özü bir neçə alt qrupa bölünür. (Karaim, Qaraçay-Balkar, Kumık, Kırım Tatar, Başqırd, Tatar, Qazax, Qaraqalpaq, Noqay dilləri)

4) Karluq-uyğur qrupu türk dilləri (Qədim, yeni və Sarı Uyğur dilləri, Salar, Özbək dilləri)

5) Uyğur Oğuz qrupu türk dilləri (Tofalar, Xakas, Şor, Tuva dilləri)

6) Qırğız qıpçaq qrupu türk dilləri (Altay və Qırğız dilləri)

7) Yakut qrupu türk dilləri (Yakut dili)

...“Türk dillərinin həm tarixilik, həm də coğrafi əlamətlətrə görə bölmək baxımından Təhsin Banquğolunun təsnifi diqqəti cəlb edir. O türk dillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1)Hunlar: Volqaboyunda (Çuvaşlar), şimal-qərbdə (Yakutlar)

2)Türk-tatar və qırğız-tatar dilləri

Müəllif sonra “türk-tatar” dilləri qrupunu Şərq və Qərb qrupu deyə iki yerə ayırır. O qırğız-tatar dillərinə Kazan tatarlarının, başqırdların, Krım tatarlarının, qaraçaylıların, qazaxların, qırğızların, qaraqalpaqların, noqay və altayların dillərini aid edir. Qərb türklərinə isə Anadolu (və Rumeli) , Azərbaycan, türkmən , qaqauz və Krım tatarlarının dillərini daxil edir” (F.Zeynalov-Tükologiyanın Əsasları.Bakı-1981.Səh:65)

I Fəsil.

Qərb Türkcəsi haqında ümumi məlumat.

Qərb Türkcəsi XII-XIII əsrlər arasında Şimali və Cənubi Azərbaycan,Şimali İraq,Şimali Suriya,Anadolu,Kipr,Balkan yarmadasın,Krım xanlığı və Şimali Afrika kimi geniş bir sahəni əhatə edən ərazilərdə istifadə olunan bir dildir. Krım xanlığında Qərb Türkcəsi XVI əsrin əvvəllərindən XX əsrin ilk yarısınaədək yazı dili funksiyasını yerinə yetirsə də,xanlığın sahilyanı bölgələrində ondan yalnızca danışq dili kimi istifadə olunub.Kipr adasında Türk dili hələ XVI əsrdən etibarən həm yazı,həm də danışq dili kimi qəbul olunmuşdur.Qərb Türkcəsi vaxtiylə böyük Osmanlı imperatorluğunun bir parçası olmuş Şimali Afrikada da XVI-XIX əsrlərdə (təqribən 300 il) danışq və yazı dili kimi istifadə edilmişdir.Səffəviər dönəmində İranda yerli əhali arasında Türk dilindən istifadə geniş vüsət alsa da XIX əsrin birinci yarısında baş verən bir çox tarixi-siyasi hadisələrdən sonra İranın özəlliklə azərbaycanlıların sıx yaşadığı Şimal ərazilərində türk dili farsca tərəfindən sıxışdırılmağa başlandı.

Günümüzdə Qara dəniz,Qafqaz Sıra Dağları və Xəzər dənizi Şimali-Şərq Türkcəsiylə Qərb Türkcəsini bir-birindən ayıran təbii-coğrafi sərhəddlər sayılır. Müasir dövrdəysə Qərb Türkcəsinin fasiləsiz istifadə olunduğu

ərazilərə Anadolunu, Balkan yarmadasını, Şimali və Cənubi Azərbaycanı, Şimali İraq və Şimali Suriyanı aid etmək olar. İranın Şimali-Şərq hissəsində yerləşən Xorasan bölgəsi və Türkmənistanda da bu gün Qərb Türkcəsinin təsiri açıq-aşkar görülməkdədir. Türkmənistanda bu dil XX əsrin əvvəllərindən etibarən yazı dili funksiyasını da yerinə yetirməyə başlayıb.

Əvvəllər yalnız danışığda önəmli rola sahib olan Oğuz ləhcəsi XIII əsrdən etibarən Azərbaycan və Anadoluda yazı dili şəklinə salınıb. Qərbi türkcə XIII əsrdən XV əsrin sonunadək Azərbaycan, Anadolu, İraq, Suriya və Balkanlarda vahid yazı dili kimi istifadə olunub. Bu dönməm bir çox dünya türkoloqları tərəfindən müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır.

Başlanğıcda özəlliklə bəzi avropalı mütəxəssislər bu dövr üçün "Altosmanische" (Əski Osmanlıca) terminini istifadə ediblər.

Türkiyədəysə Qədim Osmanlıca termini ilk dəfə 1944-1947-ci illərdə Səadət Çağatay tərəfindən istifadə olunub. Sonrakı araşdırmaların nəticəsi olaraq meydana çıxan Əski (Qədim) Anadolu Türkcəsi termini Balkan yarmadasında yaşayan türkləri əhatə etmədiyindən Faruk Timurtaş tərəfindən etirazla qarşılandı.

Faruk Timurtaş özünün "XV Əsrin Qramatikasına Dair" əsərində Əski Türkiyə Türkcəsi terminini irəli sürmüşdür. Lakin bu termin də Azərbaycanda yaşayan türklərin istifadə etdiyi dili əhatə etmədiyindən türkoloqlar tərəfindən birmənalı bir şəkildə qarşılanmadı. Bundan sonra ümumi türkoloqların yetgil fikrinə əsasən dönməm üçün "Əski Oğuz Türkcəsi" deyə adlandırılmışdır. Əski Oğuz Türkcəsi Azərbaycan və Anadolu türklərinin ortaq yazı dili hesab edilir.

Ancaq dilçilər XIII-XV əsrlərdə istifadə olunmuş Qərb türkcəsini tam şəkildə formalaşmış bir dil kimi qəbul etməyiblər. Buna səbəb kimi isə bu dönməmdə yazıb-yaradan şairlərin müxtəlif morfo-fonoloji şəkillərdən istifadə etmələrini göstəriblər.

Belə ki o dönməmdə Sivasda fəaliyyət göstərən Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında sonradan Azərbaycan dilinin formalaşmasında təməl daşları funksiyasını yerinə yetirəcək şəkillər görülərkən, şərqdə Ərzurumlu Daririn dilində sonradan Osmanlıcada görüləcək şəkillər ağırlıq təşkil edir.

Bu xüsusiyyətinə görə Əski Oğuz Türkcəsi Azərbaycan və Osmanlı yazı dilinin ortaq atası sayılır.Qədim Oğuz türkcəsində hər iki dilin fərqli özəlliklərini bir arada görmək olar.

Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu və Osmanlı dövlətlərində mövcud olmuş fərqli siyasi dünya görüşlərinə görə XV əsrdə parçalanma dönəmi yaşamış Əski Oğuz Türkcəsi XVI əsrin əvvəllərində Səffəvilər dövlətinin yaranmasıyla iki qola (Azərbaycan və Osmanlı dillərinə) ayrıldı.

Azərbaycan dilinin ilkin inkişaf mərhələsi XVI əsrin əvvəllərindən XIX əsrin ortalarınaq olan illəri əhatə edir.Bu dönm dilçilik ədəbiyyatlarında “Klassik Azərbaycan Türkcəsi” kimi adlandırılır.Bu dönmün ən önəmli təmsilçilərindən Şah İsmayıl Xətayi,Füzuli,Molla Pənah Vaqifin adını çəkmək olar.

XIX əsrin ortalarından XX əsrin otuzuncu illərindəq keçid dönəmi yaşamış Azərbaycan dili 1930-cu ildən etibarən “Müasir Azərbaycan Dili” mərhələsinə keçmişdir.Keçid dönmünün başlıca simaları Mirzə Fətəli Axundzadə,Həsən bəy Zərdabi,Mirzə Ələkbər Sabir,Hüseyn Cavid,Məhəmməd Hadi,Cəlil Məmmədquluzadə sayılır.

XVI-XX əsrlərdə Osmanlı imperatorluğunda istifadə olunan Türkcə “Osmanlı Türkcəsi və ya Osmanlıca” adıyla tarixə düşüb.

Bəzi şərğ ədəbiyyatçıları bu dili hətta “Zəbani Türki və ya Lisani Türki” deyə də adlandırmışdır.Azərbaycanın özündəysə “Türkcə və ya Türk dili” termini 1930-cu illərdən başlayaraq geniş istifadə edilməyə başlanıb.

Qərb türkcəsinin yaranması.

XI əsrdən etibarən İran,Azərbaycan və Anadoluya gələn əhalinin köçəri həyat sürdüyünü nəzərə alsaq,onların yüksək elmi bacarıq tələb edən Xaqaniyyə Türkcəsindən hansı səbəbə görə geniş istifadə etmədiklərini asanlıqla anlaya bilərik.Bu köçəri əhali bir-biriylə ünsiyyət qurmaq üçün Oğuz danışıq dilindən istifadə etmişdir.

Onlar bu dildə danışmış, Oğuz ləhcəsini dastanlar,xalq şeirləri,atalar sözləri,nağıllar kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində geniş bir şəkildə istifadə etmişlər.Ancaq Oğuzların bura köç etməsindən heç əlli il keçməmiş Anadoluda Orta Şərğın ən böyük dövləti olmuş Böyük Səlcuq İmperatorluğunu qurdular.

İmperya böyüdükcə ortaya vahid dil problemi çıxırdı. Öncələri Oğuzlar gəldikləri bu yeni torpaqlarda iki hazır dillə qarşılaşdılar. Bunlardan biri əsrlərdir ədəbiyyat dili olaraq istifadə olunmuş və Səlcuqların önəmli vəzifələrdə olan şəxslərinin ana dilləri saydıqları fars dili idi. Digər bir dil isə Oğuzların da qəbul etdiyi İslamın müqəddəs kitabı “Qurani Kərimin” dili olan ərəbcəydi. Hər iki dil əsrlər boyunca cilalanmış, güclü bir dil kimi formalaşmış, elmi və ədəbi əsərlərin önəmli göstəricilərinə çevrilmişdir. Yaranmış bu tarixi fürsətdən layiqincə istifadə etmiş Səlcuqlar qısa zamanda ərəbcəni diplomatiya, farsca isə ədəbiyyat dili kimi qəbul etdilər.

XI-XII əsrlərdə ərəb və fars dillərindən istifadə edən Oğuzlar cəmi bir neçə əsr sonra “Oğuz ləhcəsi” əsasında öz dillərini “Türkcəni” yaratmışdır. Oğuz ləhcəsi əsasında və qısa zaman kəsiyində formalaşmış yeni yazı dilinin yaranma səbəblərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik.

1) XI-XII əsrlərdə Azərbaycan və Anadoluya köç etmiş türklərin sayı o qədər də çox deyildi. Onlar həmçinin özlərindən dəfələrcə qüvvətli olan Bizans və Xaçlı ordularıyla da tez-tez müharibələr etməyə məcbur olurdu.

XII əsrdə Oğuzların köçünün davam etməsiylə yanaşı, XIII-cü əsrin əvvəllərində Çingiz xanın meydana çıxması yuxarıda adları çəkilən ərazilərdə mövcud türk əhalisinin sayına öz təsirini göstərmişdir. Və beləliklə müəyyən bir ərazidə durmadan artan türk əsilli əhali arasında vahid ünsiyyət dilinin yaranması tələbatı üzə çıxmışdır.

2) Çingiz xanın və oğullarının Qərb səfərləri Türküstanda böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Qaşqar bölgəsində mövcud olan türk ədəbi dil mühiti Xarəzmə qədər çatmış, oğuz türklərinin yaşadığı ərazilərə bir qədər də yaxınlaşmışdır.

Yaşadıqları ərazilərin uzaqlığı baxımından Qaşqar ilə əlaqə yarad bilməyən Azərbaycan və Anadoludakı oğuzlar Elxanilərin hakimiyyəti dönməndə Xarəzmlə birbaşa əlaqədə olmaq imkanı əldə etmişdir. Üstəlik Elxanilərin bürokratiyası daxilində də türk ədəbi dilini istifadə edən uyğur əsilli katiblər vardı.

3) İlk iki əsrdə köç edən oğuzlar köçəri olmuş və Türküstanda mövcud olan ədəbi dili bilməmişdir. Lakin Monqol istilasının dönməndə şəhərlərdə yaşayan oğuzlar da Anadoluya pənah gətirmişdir ki, onların az da olsa

bir qismi Türkünstanda istifadə edilən yazı dili mədəniyyətindən xəbərdar idilər.

Fuad Köprülü özünün “Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar” adlı əsərində Əhməd Yasəvi kimi Türkünstanda mövcud olmuş dildə yazan şairlərin Yunis Əmrə və Mövlənə üzərindəki təsiri haqda məlumatlar vermişdir.

4)Türklər tarix boyunca rəngarəng bir din və təsəvvüf inancına sahib olmuşdur.Həyata dair bu inancların,təsəvvüflə bağlı görüşlərin,əxlaqi prinsiplərin xalqa onların asanlıqla anlaya biləcəyi bir dildə çatdırmaq lazım idi.Bu fikirlərin getdikcə dərinləşməsi dövrün sənətkarlarında xalqa yaxın olan bir dildən istifadə etmək istəyini daha da qüvvətləndirmişdir.

5)Başqa bir səbəb olaraqsa oğuzların zəngin şifahi ədəbiyyata sahib olmasını göstərmək olar.Yazıya alınmamış olan,ağızdan-ağıza keçərək yaşamını sürdürməyi bacaran hekayə və dastan mədəniyyəti şübhəsiz ki,yazılı dilin formalaşmasında əvəzsiz rola sahib olmuşdur.

6)Və nəhayət Anadolu Səlcuqlarının süqutundan sonra bu ərzilərdə bəyliklərin meydana gəlməsi də türk dilinin əsas yaranma səbəblərindən biridir.

Candaroğulları, Qaramanoğulları, Aydınoğulları, Osmanoğulları kimi bəyliklərin başında duran türk əsilli sərkərdələr ərəbcə və farscaı qəbul etmək istəmirdilər.Ancaq onlar bir dövlətin mütləq sənətkar və ədəbiyyatçıları himayə etməli olmasını da yaxşı anlayırdılar.Bu məqsədlə də onlar sələflərindən fərqli olaraq türkcə yazıb yaradan alim,şair və ədibləri öz saraylarında toplamağa başlamışdılar.

Keçid Dövrü və ya Qaraxanlı dönəmi türk ədəbiyyatı.

Yuxarıda sadaladığımız coğrafi,siyasi,demoqrafik və linqvistik səbəblər Azərbaycan və Anadoluda yeni bir yazı dilinin meydana gəlməsinə yol açmışdır. Qərb türkcəsinin meydana gəlməsiylə bağlı dilçilər arasında ən çox fikir ayrılığına səbəb olan mövzulardan biri də “Keçid dövrü” kimi dəyərləndirilən “Qarışıq dilli əsərlər” dönəmidir.

Qarışıq dilli əsərlər Qaraxanlı Türkcəsi ilə Anadolu türkcəsi arasında “Keçid dövrünü” təmsil edir. Bu dövəndə yazılan əsərlərə “Behcətül Hədaiq Fi Mevizati Hələiq”in Bursa nüsxəsi, Qul Əlinin “qisseyi Yusif”, “Kitabi Güzudə”, “Kitabi Fəraiz” ,Süleymaniyyə kitabxanasında aşkar olunmuş “Quranın tərcüməsi”, Mövlanənin türkcə şeirlərini və Şəyyad Hənzənin bəzi mənzumələrini aid etmək olar.

Başqa sözlə Qaraxanlı türkcəsiylə Əski Anadolu türkcəsi arasında sıx əlaqə telləri mövcuddur. Bu mövzuyla bağlı ilk dəfə Rəşid Rəhməti Arat 1956-cı ildə “Beşinci Türk Tarix Konqresində” çıxış etmişdir. Arat məsələylə bağlı fikrini bu sözlərlə ifadə edir:

“Cenup Şivesinin (Batı Türkçesinin) bu güne kadar malum olan en eski metinler 13. arın ikinci yarısına ait bulunduğuna göre bundan önceki 13., 12. hatta 11. Asırlara ait metinler nerede?...” (Arat 1987:317)

Rəşid Rəhməti Arat “Əqaidi İslam” adlı əsərdə aşkarladığı bir qeydə istinad edərək haqqında danışdığı dövəməaid əsərlərin mövcud olmasının labüdlüyünü düşünür. Və bu əsərlərin dil baxımından baxımından keçid dövəmi xüsusiyyətlərinə malik olması gərəkdiyini bildirir.

1989-cu ildə Muharrem Ergin və Səaddəddin Buluç tərəfindən aşkarlanan “Behcətül Hədaiq” və Bursada tapılmış “Şərhül menari” türkcənin XIII əsrdən əvvəlki mərhələsini təşkil edən dövərin bədii nümunələri saılır.

“Behcətül Hədaiq” üzərinə dissertaiya işi yazan Mustafa Canpolad bu əsərin “Oğuz ləhcəsinin ilk ədəbi nümunələrindən olduğunu bildirir. Və bu əsəri XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərinə aid edir. Onun fikrincə yerli ləhcələrə aid bütün xüsusiyyətlər bir anın içərisində yazı dilinə daxil olmamışdır.

Ləhcələrlə ədəbi dil arasında gedən uzun illik qarşılıqlı mübarizələr nəticəsində “Keçid dövəmi” adı verilən dövəre aid ədəbi nümunələr meydana gəlmişdir. Tanınmış türk Filoloqlarından olan Zeynəb Qorxmaz da 1973, 1974 və 1994-cü illərdə mətbuatda çıxan yazılarında M. Canpoladın fikirlərini dəstəklədiyini bildirmişdir.

Bu məsələyə münasibət bildiren başqa bir dilçi Şinasi Təkin “Oğuz yazı dilinin yaranmasını sırf Əski türkcənin təsiri altında yaranmasını qəbul edəcəkləri təqdirdə Yunus Əmrə, Aşiq Paşa, Əhməd Fakih və Sultan Vələdin bu cərəyandan kənarında qalacağını bildirir”.

II FƏSİL.

Türkiyə türkcəsinin tarixi inkişaf mərhələləri.

Qərb türkcəsi (Türkiyə türkcəsi) öz daxilində üç əsas inkişaf mərhələsinə bölünür. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

- 1) **Əski Anadolu Türkcəsi** - XIII-XV əsrləri əhatə edir. Əski Türkcənin müəyyən xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bu özəlliyinə görə Qərb Türkcəsinin keçid mərhələsi də adlanır. Bu dövəndə ərəb və farscanın dil üzərindəki təsiri o qədər də qüvvətli deyil. Səlcuqlar, Anadolu Bəyləkləri və Osmanlıların ilkin ədəbi dili sayılır. Azərbaycan və Osmanlı arasında dil fərqi o qədər də böyük olmayıb.
- 2) **Osmanlıca** - Qərb türkcəsinin ikinci inkişaf mərhələsidir. XVI-XX əsrləri əhatə edir. Əski türkcənin izləri tamamiylə silinmiş, onu ərəb və fars ibarələriylə dolu yeni qramatikaya əsaslanan bir dil əvəzləyir. Üç dilin özəlliklərini daşıyan Osmanlıca İstanbulun fəthindən, imperiyanın süqutuna qədərki dövəndə ədəbi dil kimi istifadə olunub.
- 3) **Türkiyə Türkcəsi** - Qərb türkcəsinin üçüncü inkişaf mərhələsidir. 1908-ci il Məşrutyyənin elanedilməsiylə başlamış və bu gün də, davam etməkdədir. Bu dövəndə Osmanlıcada görölən xarici dillərin təsiri maksimal səviyyədə azaldılmışdır.

Əski Anadolu Türkcəsi

Əski Anadolu Türkcəsi və ya Əski Türkiyə Türkcəsi deyə adlandırılan bu dil Oğuz-Türkmən ləhcəsi əsasında formalaşmış, 13-15-ci əsrlər boyunca Anadolu və Rumeli bölgələrində geniş bir şəkildə istifadə olunmuşdur. Günümüzdə Türkiyə və Avropanın bir çox kitabxanalarında bu dildə yazılmış yüzlərcə əsərin mövcudluğu Əski Anadolu Türkcəsi dövəninin Türk dil tarixindəki önəmli yerini bir daha gözəl önünə sərir.

13-cü əsrədək Oğuz boyları Orta Asiya Türk dövlətlərinə siyasi və sosial müstəvidə təsir etmə gücündə olmadığından, onların 13-cü yüzülliyədək istifadə etdiyi ləhcələri də bu dövəndə məskunlaşdıqları

ərazilərdə o qədər də geniş yayılmamışdır. Oğuz dilinin Əski Anadolu Türkcəsindən də əvvəlki tarixi dövənlərini Oğuz Türk boylarının tarixdəki mövqeyindən asılı olaraq iki əsas yarım dövrə ayıra bilərik. İlk mərhələ 6-11-ci əsrləri, ikinci mərhələ isə 11-13-cü əsrləri əhatə edir.

Bildiyimiz kimi, Oğuzlar Göytürklərin mövcud olduğu tarixi dövrə paralel bir dövəndə 6-cı əsrdən bəri öz varlığını sürdürməkdədir. 6-11-ci əsrləri əhatə edən və Türk dil tarixində “Əski türkcə” deyə adlandırılan dövəndə Oğuz türk boyları öz varlığını Göytürk (552-745-ci illər) , Uyğur (745-840-cı illər) və Qaraxanlı (912-1212) kimi türk dövətlərinin daxilində də olsa qoruyub saxlaya bilmişdir. Bəzənsə Oğuzlar tabe olduqları dövətlərin siyasi arenasında önəmli dəyişikliklər həyata keçirməyə də müvəffəq olmuşdur.

Orxon və Yenisey kitabələrindəki qeydlərə əsasən Oğuzların 7-ci əsrin ilk yarısında Yenisey vadisinin Barlık çayı sahillərində, 7-ci əsrin ikinci yarısında Tula çayı boyunca və Ötükən ətrafı ərazilərdə məskunlaşdıqları müəyyən olunmuşdur. Göytürkləri əvəz edən Uyğurlar dövəmində Orxon çayı hövzəsində yaşamış olan oğuzlar Qaraxanlıların (Qaraxanlıların) hakimiyyəti illərində ölkənin qərb sərhəddlərinə yerləşmişdir. Bu türk boyuna məxsus əhali həmçinin 99-11-ci əsrlərdə Aral gölünün şimal ərazilərində və Seyhun (Sırdərya) çayının hər iki sahilində məskunlaşmışdır. Hələ 10-cu əsdə bu ərazilərdə yaşayan Oğuzlar mərkəzi Yenikənd olmaqla bir “Yabqu Dövləti” də qurmuşdur. Oğuz-Türkmən boylarının tarixdə belə bir mövqeyə sahib olmasına rəğmən, Oğuzca ədəbi dil olaraq özünü birmənalı şəkildə təsdiqləyə bilməmişdir. Əslində “Əski Türkcə” adlanan bu dövən dil özəllikləri baxımından özündə bir neçə ləhcənin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Oğuzların tabe olduqları Türk dövətləri daxilində də müxtəlif ləhcələrdə danışan türk boylarının olması istər Göytürk abidələrində, istərsə də digər ədəbi nümunələrdə dil fərqliliyi məsələsini ortaya çıxarmışdır. W. Rodlovun bu məsələylə bağlı araşdırmaları diqqətə layiqdir.

S. E. Malou isə Orxon və Yenisey abidələrində mövcud olan ləhcə fərqliliyinə “Əski şimali oğuzcanın” təsir etdiyini göstərməyə çalışmışdır.

A. Von Gabain Uyğur ədəbi nümunələrində olduğu kimi, Orxon və Yenisey abidələrində də görülən ləhcə fərqlilikləri üzündən vahid dil birliyinin

olmadığını bildirir.O öz araşdırmalarında hansı türk boylarına aid olduğu hələ də təsbit olunmamış beş müxtəlif ləhcəni üzə çıxarmışdır.

Lakin Oğuzların Uyğur və Göytürk hakimiyyəti illərində mədəniyyətlərini sürətli bir şəkildə inkişaf etdirmələri onların bu ölkələrdə istifadə olunan dillər üzərindəki təsir dairələrini getdikcə artırmışdır.Hətta A.K.Borovkov Qraxanlı dönməsinə aid edilən "Anonim Quran Təvsirində" də Oğuzcanın təsirinə rast gəldiyini ortaya çıxarmışdır.

11-13-cü əsrlərdə Oğuz türkləri Orta Asiyada daha da geniş ərazilərə yayılaraq Yenikentlə yanaşı Haare, Cənd, Sepren, Suğnak, Karaçuk (Fərab), Barçınlıq-Kənd, Əcnas, Uzkənd, Sırlı-Tam kimi şəhərlər qurmuşdur.Bu əsrlərdə Oğuzlar Sırdərya çayının hər iki sahilində yarımköçəri və oturaq həyat sürmüşdür.

Mahmud Qaşğari oturaq həyat keçmiş Oğuzların yüksək mədəniyyətə malik şəhərlərdə yaşadığını bildirmişdir. 11-13-cü əsrlər həmçinin Oğuzların Orta Asiyadan qərbə doğru uzanan siyasi mövqelərinin gücləndiyi dönmə sayılır.Belə ki,11-ci əsrdə böyük Səlcuq imperiyasının qərb istiqamətində həyata keçirdiyi köçlər sayəsində Oğuzlar yalnız Sırdərya,Mavəünnəhr,Xarəzm və Xorasan kimi şəhərlərdə deyil,Azərbaycan üzərindən keçməklə Abbasilər xilafətinin paytaxtı, o dönmənin mədəniyyət mərkəzi sayılan Bağdadda da məskunlaşmışdır.

11-ci əsrin sonlarında Mahmud Qaşğarinin "Divani Lügət-it Türk" əsərində Oğuzlara və Oğuzcaya xüsusi yer verməsi şübhəsiz ki bu dönmədə Oğuz türklərinin Orta Asiya və Qərbi Türküstanda önəmli siyasi qüvvəyə çevrildiyini göstərən faktorlardandır.Həqiqətən də Oğuz Türkcəsi haqda ilk və ən dəqiq məlumat Mahmud Qaşğari tərəfindən verilmişdir.Onun verdiyi məlumatlara əsasən Oğuzcanın 6-cı əsrdən mövcud olan Qaraxanlı (Xaqaniyyə) türkcəsindən 11-ci əsrin sonlarında tam şəkildə ayrıldığını müəyyənləşdirmək mümkündür.Lakin bir şeyi unutmaq olmaz ki, 11-ci əsrin sonlarında da Oğuz ləhcəsi yalnız danışıqda istifadə olunmuş, vahid ədəbi dil səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir.

Oğuz Türkcəsinin ikinci inkişaf mərhələsi 12-13-cü əsrləri əhatə edir.Bu mərhələ Qaraxanlı yazı diliylə Oğuzca arasında bir keçid dönməsi də sayılır. Keçid dönməsində yazıldığı güman olunan bir çox ədəbi nümunələrin müəllifi və yazılma tarixi tam şəkildə müəyyənləşdirilməyib. Yəni bu mərhələnin ədəbi nümunələrindən

hesab edilən “Behcətül Hədəiq”, Qul Əlinin “Qisseyi Yusif”, “Kitabi Güzidə”, “Kitabi Fəraiz” kimi əsərlərdə həm Oğuzcanın , həm də Qaraxanlı yazı dilinin təsiri aydın şəkildə görülür.

Üçüncü inkişaf mərhələsi Oğuzların Orta Asiyadan uzaq bir coğrafi məkan olan Anadoluda müstəqil bir dövlət qurmalarından (1077) və 13-cü əsrin ikinci yarısından başlayaraq yaratmış olduğu Əski Anadolu Türkcəsi dönəmidir. Təbii ki, Əski Anadolu Türkcəsinin yaranma prosesi asan bir şəkildə başa gəlməmişdir. Böyük səlcuq imperiyasının din, mədrəsə, elm, diplomatiya dili olaraq “Ərəbcəni”, ədəbiyyat və divan dili olaraqsa “Farscanı” seçməsi Türkcənin dövlət dili kimi formalaşmasını gecikdirmişdir.

Bütün bu maneələrə rəğmən əsrlər sonra Türkcə Səlcuqlar dönəmində həm bəsit xalq danışığı dilinə, həm də mürəkkəb dini, ədəbi, elmi əsərlərin dilinə çevrilə bilmişdir. Digər maraqlı fakt isə uzun müddət əhali arasında yalnız danışığı dili kimi istifadə edilən Oğuzcanın dövlət dilinə çevrilmə prosesinin heç də asan olmamasıdır. Ortaq İslam mədəniyyətinin mövcudluğu Oğuzcanın formalaşmasında ərəb və fars dillərinin təsirini qaçılmaz edib. Ancaq Səlcuqların süqutuyla yaranan Anadolu bəylikləri dönəmi (1277-1450) Anadoluda Oğuz-türkmən ləhcəsi əsasında müstəqil bir yazı dilinin formalaşmasını həm asnlaşdırmış, həm də sürətləndirmişdir. Bəyliklər dönəmində inkişaf edən Türkcənin ən əsas özəlliyi ərəbcə və farscaya qarşı aparılan dil mübarizəsində Türkcənin üstünlük əldə etməsi üçün irəli sürülən addımlardır.

Belə bir məqamda yəni 13-cü əsrdə Orta Asiyada köklü surətdə baş vermiş siyasi və sosial dəyişikliklər Türk dilinin tək bir qol şəklində inkişafını dayandırmış, əvəzində onun əsasında yeni yazı dillərinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu inkişafda ən böyük pay təbii ki, bəyliklər dönəmində hökmranlıq etmiş Türkmən bəylərinin ana dillərinə verdikləri önəmin üzərinə düşür. Buna misal olaraq Qaramanoğlu Mehmet bəyin 1277-ci ildə “Divan işlərində yalnız Türkcənin istifadəsiylə bağlı” verdiyi fərmanı göstərmək olar. Nəticədə Anadolunun qərb nöqtələindən başlayaraq Ərzuruma qədər olan bəylik mərkəzlərində vahid bir mədəniyyətin yaranmasının əsası qoyulmuşdur.

Əski Anadolu Türkcəsinin tam şəkildə təşəkkül tapmasıyla Aydın, Kütahya, Bursa, Manisa, Balıkesir, Konya, Niğde, Ladik, Kastamonu, Sivas, Kırşehir və Ədirnə kimi mədəniyyət mərkəzlərində əlyazmaları

günümüzədək çatmış bir çox mənzum,mənsur,dini,fəlsəfi,tibbi mövzularda əsərlər yazılmışdır.Baş verən bütün bu inkişaf prosesləri nəticəsində Əski Anadolu Türkcəsi artıq 15-ci əsrdən etibarən tam şəkildə elm və sənət dili səviyyəsinə yüksələ bilmişdir.

Əski Anadolu Türkcəsinin ədəbi dil kimi formalaşması tarixi səhnəsində də müxtəlif nəticələr doğurmuşdur.Bu nəticələri aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik.

1)Əski Anadolu Türkcəsinin müstəqil bir dil kimi formalaşması Oğuz-Türkmən qolunun daha sonrakı dövnlərdə geniş şəkildə şaxələnməsinə səbəb olmuşdur.Bu dil həmçinin müasir dövrdə Osmanlı Türkcəsi,Azərbaycan Türkcəsi və Qaqauzcanı da əhatə edən "Cənub Qərb Türk Ləhcələri" qrupunun yaranmasında möhkəm təməl rolunu oynamışdır.

2)Bu ədəbi dilin yaranması ilə Oğuz Türkcəsinin fonetikasi, leksikasi və söz ehtiyatı baxımından Şərqi türkcəylə fərqli cəhətləri ortaya çıxmışdır.

3)Bu dövndə yazılmış olan yüzlərlə əsər və bu əsərlərin malik olduğu dil xüsusiyyətləri Türkcəyə böyük bir zənginlik qatmışdır.Türk dillərinin digər qollarında az rast gəlinən və ya ümumiyyətlə mövcud olmayan bəzi qramatik şəkillər danışıq dili vasitəsilə sonradan Əski Anadolu Türkcəsinin yazı dili xüsusiyyətlərinə tətbiq edilmişdir.

4)Anadoluya mövcud iyirmi dörd Oğuz boyundan iyirmi üçünün köç etməsiylə bərabər, bu ərazilərdə Qıpçaqlar və digər türk etnoslarının da mövcud olması ilk öncə ümumi danışıq dilində ləhcə fərqliliyini meydana gətirmişdir.Anadolu bəylikləri dövndə hər bəyliyin ərazisində fərqli bir mədəniyyət ocağının yaranması Əski Anadolu Türkcəsinin formalaşmasında ləhcə fərqliliyinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.Elə bu səbəbdəndir ki, Əski Anadolu Türkcəsində yazılmış əsərləri araşdıran dilçilər tez-tez fərqli ləhcə və yazı şəkilləriylə qarşılaşırlar.Əski Anadolu Türkcəsində danışıq və yazı dilində mövcud olan bu cürə fərqliliklər zamanın süzgəcindən keçərək ya dəyişikliyə uğramış şəkildə,ya da olduğu kimi günümüzdə Anadolu ləhcələrində görülməkdədir.

Dolayısıyla demək olar ki Əski Anadolu Türkcəsi müasir dövrdə Anadolu və Rumelidə müşahidə olunan ləhcələrin də yaranmasında təməl

vəzifəsini daşımış və bu sahədə tarixi dialektoloji araşdırmaların başlanmasına təkan vermişdir.

Ancaq çox təəssüf ki isdər Türkiyədə,isdərsə də digər ölkələrdə Əski Anadolu Türkcəsi haqqında geniş və sinifləndirməyə əsaslanan araşdırmalar hələ də həyata keçirilməmişdir.Bu səbəbdəndir ki, o dövəmdə Oğuz boylarını təmsil edən neçə əsas ləhcənin mövcud olamsı bu gündə dəqiq şəkildə bilinməməkdədir.Ancaq ortada bir həqiqət vardır ki,bu sahədə yetəri qədər dərin araşdırmalar həyata keçirildikdən sonra Əski Anadolu Türkcəsiylə müasir Anadolu və Rumeli ləhcələri arasında körpü qurulacaqdır ki,bu da sonradan tarixi dialektoloji araşdırmaların müsbət nəticələr verəcəyinə işarə edir.

Əski Anadolu Türkcəsi dönəmi ədəbiyyatı. (XIII əsr)

Əski oğuz türkcəsini təmsil edən ilk şair Mövlanə Cəlaləddin Ruminin oğlu Sultan Vələd olmuşdur.Ondan əvvəl də bu dildə bir neçə əsərin mövcudluğu tarixi qaynaqlarla təsdiqlənsə də,bu əsərlər günümüzədək gəlib çatmayıb.Fuad Köprülü Gülşəhriylə bağlı araşdırmalarında aşkar etdiyi

“Bir kişi bu destanı eylemiş

İlla lafzın key çöpürdək söylemiş...”

Beytinə istinad edərək “Salsalnamə” adlı əsərin öncəki əsrlərdə başqa birisi tərəfindən də yazıldığına söyləyib.

13-cü əsrin ortalarında,daha doğrusu 1254-cü ildə İkinci İzzəddin Keykavusun əmriylə İbn Əlanın savaşı qazilərindən topladığı məlumatlar əsasında yazdığı “Danışməndnamə” adlı əsərin bu nüsxəsi də müasir dövrdə aşkarlanmayıb.Bu əsərin əlimizdə olan nüsxələri isə əsasən İkinci Murad tərəfindən Arif Əliyə sifarişlə yazdırılmış əlyazmalardır.13-cü əsrdə yazıldığı təxmin olunan “Battalnamələin” də ilkin nüsxələri hələ də aşkarlanmayıbdır.

Yuxarıda adları çəkilən dastan motivli əsərlərin günümüzədək yalnız sonrakı əsrlərdə üzləri köçürülmüş nüsxələrinin çatması Sultan Vələdi bu dildə yazan ilk müəllif kimi önə çıxarır.1235-1312-ci illərdə yaşamış

olan Sultan Vələd əslində əsərlərinin böyük bir qismini fars dilində yazsa da, onların içərisinə Türkcə şeirlər də əlavə etmişdir.

Onun türkcə yazılmış şeirlərinə “Divan”ında, “İbtidanamə” (1291) və “Rübabnamə” (1300) adlı əsərlərində rast gəlinir. Əruz vəznində qələmə alınmış bu şeirlər 1922-ci ildə Vələd Çələbi və Kilisli Rifat tərəfindən ərəb hərfləriylə “Divani Türkiyi Sultan Vələd” adı altında nəşr olunmuşdur. Məcdud Mənsuroğlunun yayımladığı “Sultan Vələdin Türkcə Mənzumələri” (İstanbul-1947) kitabı isə şairin əsərlərinin transkripsiyalı mətnlərini və dil araşdırmalarını əhatə edir.

Əski Oğuz Türkcəsinin digər böyük ədəbiyyat təmsilçisi isə 1240-1320-ci illərdə yaşamış olan Yunis Əmrədir. Yunis Əmrənin həyatıyla bağlı əlimizdə çox az məlumat vardır. Şairin həyatıyla bağlı ən geniş məlumatın verildiyi Hacı Bəктаşi Vəlinin “Vilayətnamə” əsəri əsasən Yunis Əmrənin təsəvvüflə maraqlanmağa başladığı döndəmdən sonrasını əks etdirir.

Müasir dövrdə şairin bir neçə şəhərdə məzarının olması onun doğulduğu şəhərin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir. Ancaq şairin əslən Orta Anadoludan olması tarixi faktlarla təsdiqlənib. Fuad Köprülü 1918-ci ildə yazdığı “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvvüflər” adlı əsərində Əhməd Yasəvi və Yunis Əmrə arasındakı bağlılığı aşkara çıxararaq, Yasəvilik cərəyanının Anadolu ədəbiyyatına da təsir etdiyini sübuta yetirmişdir. Fuad Köprülünün bu əsəriylə Yunis Əmrə türk ədəbiyyatında yenidən doğulmuşdur.

Şeirlərini heca və Əruz vəznində yazan Yunis Əmrə təsəvvüf həyəcanını ən dərindən duyub, onu hiss edən, duyğu və düşüncələri sadə, axıcı bir dillə xalqa çatdırmağı bacarmış müstəsna şəxsiyyətlərdən biridir. Yunisin şeirləri köhnə əlifbayla dəfələrcə nəşr olunmuşdur. Yeni əlifbaylasa ilk nəşrini Burhan Toprak “Yunus Emre Divanı” (İstanbul-1933-1934) adı altında həyata keçirib.

Yunis Əmrəylə bağlı ilk elmi araşdırmalar isə Əbdülbaki Gölpınarlıya məxsusdur. (“Yunus Emre Divanı”-İstanbul 1943 , Yunus Emre “Risalet-ün Nüşhuyye ve Divanı”-İstanbul 1965)

Yunis Əmrənin yaradıcılığından, dərin mənalı şeirlərindən təsirlənən bir çox şair də onun adından istifadə edərək şeirlər yazmışdır. Faruk Kadri Timurtaş həqiqi Yunis Əmrəni digər Yunislərdən fərqləndirməyə

çalışmış və bu haqda “Yunus Emre Divanı” (İstanbul 1972) adlı ədəbi araşdırmalarını yayımlamışdır.

Yunis Əmrə haqda ən son araşdırmalarsa Mustafa Tatçıya aittir. “Yunus Emre Divanı” (İki cildə,Ankara 1990) adlı bu araşdırmada şairin 415 şeiri yer almışdır.

Yunis 1307-1308-cü illərdə yazmış olduğu başqa bir didaktik əsərsə “Risalət-ün Nüşhiyyə” adlanır.Əsər A.Gölpınarlıdan başqa Günay Osman Horata və Mustafa Taçlı tərəfindən də yayımlanmışdır.

13-cü əsrin digər türk şairlərindən olan Şəyyad Həmzə, Xoca Dəhani və Əhməd Fakih haqda ilk məlumatlar 1920-ci illərdən etibarən verilməyə başlanılmışdır.

Hikmət İlaydın özünün “Anadoluda Türk Şiirinin Başlangıcı” (1974-cü il Noyabr ,Türk dili dərgisi 277-ci nömrə) məqaləsində Dəhaninin 13-cü əsrdən də əvvəl 12-ci əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratdığını bildirir.

Mətin Akar “Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler “ (TAD 2, 1987) məqaləsində şairin 13-cü əsrin sonu 14-cü əsrin əvvəllərində yaşadığını söyləyib.

Osman.F.Sertkaya isə “Ahmet Fakih” (İlmi Araşdırmalar 2,1996) adlı yazısında tarixdə bir-birindən fərqli beş Əhməd Fakih adlı şairin olduğunu vurğulayır.Haqqında danışdığımız Əhməd Fakih adlı şairinsə dil xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən seçildiyini və onun 14-cü əsrin sonu 15-ci əsrin əvvəllərində yaşamış olduğunu bildirir.

Şəyyad Həmzənin “Yusif və Züleyxa” adlı iri həcmli məsnəvisi 1946-cı ildə Dehri Dilçin tərəfindən yayımlanmışdır.Şairin digər bir kiçik həcmli məsnəvisi “Destani Sultani Mahmut” isə 1968-ci ildə Səadəddin Buluç tərəfindən nəşr olunub.

Xoca Dəhaninin günümüzədək heç bir kitabı gəlib çatmamışdır. Köhnə şeir məcmuələri içərisində aşkarlanmış çox az sayda şeiri ilk dəfə Fuad Köprülü tərəfindən oxuculara təqdim olunub.Sonrakı illərdəsə bu şeirlər Məcdud Mansuroğlu və Hikmət İlaydın tərəfindən dəfələrcə çap olunub.

Əhməd Fakihin bizlərə cəmi iki əsəri çatmışdır.İlk əsəri “Çərxcnamə” 83 beytlik bir qəsidə olub, “Camiün Nezair” adlı şeirlər məcmuəsi içərisində aşkarlanmışdır.Əsər 1956-cı ildə İstanbulda Məcdud Mansuroğlu tərəfindən nəşr olunub.

Şairin ikinci əsəri sayılan “Kitabu Evsafi Mesadiciş Şerife” məsnəvi şəklində yazılmışdır.Əsər dövrün Şam, Qüds, Məkkə və Mədinə kimi iri şəhərlərində yerləşən bina və tikililəri vəsf etdiyindən onu kiçik həcmli “Səyahətnamə” də adlandırmaq olar. Əhməd Fahihin bu əsəri 1974-cü ildə Hasibe Mazioğlu tərəfindən aşkarlanaraq,Ankarada yayımlanmışdır.

14-cü əsrin iki böyük şairi Gülşəhri və Aşiq Paşa Kırşehirdə doğulmuşdur.Aşiq paşa Baba İlyasın nəvəsi,Gülşəhri isə bu ailəyə yaxın bir dərviş olmuşdur.Bu baxımdan Kırşehirin və Baba İlyas nəslinin Əski Anadolu Türkcəsinin formalaşmasında xüsusi yeri olduğu bir çoxları tərəfindən vurğulanıb.

Gülşəhri 1301-ci ildə Farsca yazmış olduğu “Fələknamə” adlı əsərini Qazan Xana təqdim etmişdir.

1317-ci ildə Türk dilində yazdığı 4300 beytlik “Mantikut Təyr” məsnəvisi təmsili hekayələrdən ibarət təsəvvüf yönümlü bir əsərdir. Bu əsərlə bağlı Müjgan Cunbur tərəfindən yazılan,lakin yayımlanmayan bir doktorluq dissertasiyası mövcuddur.Əsərin əlyazması isə 1957-ci ildə Ağah Sırrı Ləvənd tərəfindən çap olunub. Gülşəhrinin bunlardan əlavə bizlərə “Keramətı Ahı Evran” adlı kiçik bir məsnəvisi və müxtəlif kitablarda tapılmış bir neçə şeiri də məlumdur.

Aşiq Paşanın isə 12000 beytdən ibarət “Garibname” adlı böyük bir əsəri vardır.Dini təsəvvüf yönümlü bu məsnəvi 1330-cu ildə yazılmışdır.Şair bu məsnəvini yazma səbəbi kimi yaşadığı dövrdə Türk dilinə verilən önəmin azalmasını göstərmişdir:

Türk dilinə kimsene bakmazıdı,

Türklere hergiz gönül akmazıdı.

Türk dahi bilmezidi ol dilləri,

İnce yol, ol ulu menzilləri.

Bu Garibname anın geldi dile

Kim bu dil ehli dahi mani bile.

“Garibname” haqda Zəki Korkmaz 1989-cu ildə bir doktorluq dissertasiyası hazırlamışdır.Son illərdəsə əsərin Süleymaniyyə

kitabxanasında tapılmış başqa bir nüsxəsi 2000-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Aşıq Paşanın “Garibnamə”dən başqa “Fakrname”, “Vesfi Hal”, “Hikaye”, “Kimya Risalesi” adlı dörd kiçik həcmli məsnəvisi 1953-1954-cü illərdə Ağah Sırrı Levend tərəfindən toplanaraq nəşr olunmuşdur.

14-cü əsrin əvvəllərində yaşamış olan başqa bir türk şairi Dursun Fəkihdır. Tarixi qaynaqlarda Dursun Fəkihin Osman Qazinin bacanağı olduğuna dair məlumatlar vardır.Şairin səhabə dövrünün müharibələrinə dair “Qəzavətnamə” adlı əsəri vardır. Əsərin Maltada tapılmış olan nüsxəsi 90 səhifə,2700 beytdən ibarətdir.Bu nüsxəylə bağlı Xədicə Şahin 1989-cu ildə doktorluq dissertasiyası hazırlamışdır.

Əski Anadolu Türkcəsi dönəmi ədəbiyyatı. (XIV-XV əsrlər)

XIV əsrin ilk yarısında yaşamış olan önəmli adlardan biri də, Qul Məsuddur. O ədəbiyyat aləmində Aydınogullarından Umur Bəy üçün tərcümə etdiyi “Kəlilə və Dimnə” əsəriylə tanınır. “Kəlilə və Dimnə” əsəri təqribən III əsrdə Hindistan hökmdarlarından birinə ithafən snskrit dilində yazılmışdır.Qul Məsud isə Nəsrullah adlı şairin XII əsrdə Farscaya çevirdiyi bu əsəri elə Farscadan Türk dilinə tərcümə etmişdir.”Kəlilə və Dimnə” haqda yeganə araşdırma Polşa əsilli türkoloq A.Zajanskovskiyə məxsusdur. (1934- Karakov)

XIV əsrin şairlərindən olan Xoca Məsud Bin Əhməd Germiyan bölgəsində yaşamışdır.Onun farscadan tərcümə etdiyi 5568 beytlik “Süheylü Növbahar” məsnəvisi şairin qardaşı oğlu İzzəddin Əhməd tərəfindən tamamlanmışdır. “Süheylü Növbahar” 1925-ci ildə Mordtmann, 1938-ci ildə isə Təhsin Banquoğlu tərəfindən araşdırılmışdır.

Xoca Məsudun 1354-cü ildə Sədi Şirazinin “Bustan” əsərindən götürərək tərcümə etdiyi “Fərhəngnameyi Sədi Tərcüməsi” 1924-cü ildə Kilisli Muallim Naci tərəfindən köhnə əlifbayla nəşr olunub.

XIV əsrin ikinci yarısında Əski Anadolu Türkcəsiylə yazılan əsərlərin sayı gözlə görüləcək qədər artmışdır.Anadolunun bütün bəyliklərində və Ədirnə sarayında şairlər,alimlər,üləmələr müxtəlif məzmunlu əsərlər yazmış və ya tərcümə etmişdir.

Dövrün şairlərindən Əhmədi, Şeyxi, Qayqusuz Abdal, Əhmədi Dai, Yusif Məddah, Mustafa Zərir bir deyil, bir neçə iri həcmli əsərləriylə türk dilini zənginləşdirmişdir. Bu dövrdə yazılmış 8-10 minlik beytlərdən ibarət iri həcmli “İskəndərnamə” , “Cəmşidi Xurşid” , “Tervihül Ervah” kimi əsərlərin müəllifi Əhmədinin simasında türkcənin sürətli inkişafını görmək olar.

1421-ci ildən başlayan II Muradın hakimiyyəti dönəmində fəaliyyət göstərmiş Əhmədi Dai Germiyan və Osmanlı saraylarında həm şair, həm də alim kimi tanınmışdır. Onun ədəbiyyat sahəsində yazdığı “Divanı” və “Çəngnamə” adlı məsnəvisi mövcuddur.

XIV əsrdə Şərqdə Nəsiminin Azərbaycan dilinin təməl daşlarını hazırlayan şeirləri Teymurilərin və Şirvanşahların sarayında senzuralarla üzləşdiyi halda, Anadoluda vəziyyət bunun tam əksini göstərirdi. Germiyanogulları, Aydınogulları, Candarogulları və Osmanlıogulları bəyliklərinin sarayları bu dövrdə şair və elm adamlarının ən böyük himayədarı idi. Anadolunun bir qədər şərbində yerləşən Sivasın hökmdarı Qazi Bürhanəddin sadə, anlaşılıq şəkildə yazmış olduğu məhəbbət şeirləriylə “Azərbaycan Türkcəsinə” yaxın bir dilin təmsilçisi olmuşdur. Sivasın şərbində Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah “Həqiqi” məxləsiylə yazdığı şeirlərlə tanınıb.

XIV əsrin ikinci yarısı həmçinin Suriya, Misir, Şam, Hələb kimi önəmli bölgələrdə Qərb Türkcəsində (Əki Anadolu Türkcəsində) yazılan əsərlərlə yadda qalıb.

Tarixi mənbələr XV əsrin ilk yarısında II Muradın Ədirnədəki sarayını ədəbiyyat məclisi və ya elmlər akademiyasına bənzədir. Bir tərəfdən durmadan padşaha ithafən yazılan əsərlər, digər tərəfdən hakim dairələrin göstərişiyə türkcəyə tərcümə olunan əsərlər dövrün dil sahəsindəki inkişafına geniş imkanlar yaratmışdır.

Dövrün ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Şirvanlı Muhammed Bin Mahmudun özü qaynaqlarda yaşayan ensiklopediya kimi xatırlanır. Alim öz silsilə əsərlərini Menteşeoğulları, Germiyanogulları və Osmanlıogulları saraylarına təqdim etmişdir. Ümumi tibb, metallurgiya, yemək mədəniyyəti, göz xəstəlikləri, ətriyyat kimi müxtəlif sahələri əks etdirən əsərləri isə onun elm aləmində tanınmasına xidmət etmişdir.

Dövrünün digər bir ensiklopedik alimi isə 10000 beytlik "Muradnamə" adlı əsərin müəllifi olan Bədri Dilşad Bin Məhəmməddir.

Bundan əlavə Şeyxinin "Divan"ı , "Xosrov və Şirin"i , Xarnaməsi", Xətiboğlunun "Fərəhnaməsi" , Abdinin "Camasbnaməsi" də bu dövrün ədəbi məhsullarındandır.Sadə xalqın dini görüşlərini əhatə edən 10000 beytlik "Muhammediye" əsəri ailəsindən Mehmed Yazıcıoğlu tərəfindən yazılıb.

1409-cu ildə Süleyman Çələbinin Bursada yazmış olduğu "Mövlud" (Vesiletün Necat) türk ədəbiyyatının ən uzun ömürlü əsərlərindən sayılır.

Digər yandan isə Qayqusuz Abdal özünün "Divan"ı, "Gövhərnəmə", "Budalanamə" kimi mənsur əsərləriylə Yunis Əmrənin 15-ci əsrdəki müasiri sayılır.

XV əsrin ikinci yarısında şeirdə Necati, Əhməd Paşa, Mehri Xatun, Məsihi , həmdullah Hamidi kimi şairlər, nəsrdəsə Sinan Paşa dövrünün ən tanınmış şəxsiyyətlərindən idi.

Əski Türkcənin şah əsəri sayılan "Dədə Qorquq" dastanı yalnız Anadolu Türkcəsinin deyil bütün dünyada işlədilən Türk dillərinin ən qiymətli əsərlərindəndir. Dastan "Oğuznamə"dən ayrıldıqdan sonra Anadolu və Azərbaycan ərazilərinə yayılaraq XIII-XV əsrlərdə bizlərə məlum olan formanı almışdır.Dədə Qorqud Dastanının bu gün dünya muzey və kitabxanalarında yazıya alınmış iki nüsxəsi mövcuddur.

Birinci nüsxə XIX əsrin əvvəllərində H.O.Flejšer tərəfindən Drezdendə (Almaniya) aşkarlanmışdır. "Kitabi Dedem Korkut ala-Lian-ı Taife-i Oğuzan" adlı bu nüsxə bir müqəddimə və on iki boydan ibarətdir.

Dastanın ikinci nüsxəsi 1950-ci ildə Etorre Rossi tərəfindən Vatikanda tapılıb. "Hekayeti Oğuzname Kazan Beg ve Gayrı" adını daşıyan bu nüsxə isə bir müqəddimə və altı boydan ibarətdir.

Aşkar olunduğu tarixdən bu günədək Dədə Qorqud üzərində yüzlərlə dilçi və tarixçi mütəxəssis çalışmışdır.Əsər dil,ədəbiyyat,xalq yaradıcılığı,tarix və mifoloji aspektdən dəfələrcə tədqiq olunmuşdur.

Türk dünyasında bu əsər Kilisli Rifat, O.Ş.Gökyay, Həmid Araslı, Muharrem Ergin, Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov , Kərimə Üstünova, Semih Tezcan kimi dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır.

Son illərdə isə Dədə Qorqud millətlərarası toplantılarda da müzakirə obyektinə çevrilmişdir. 1988-ci ildə Bakıda, 1998-ci ildəysə Konyada həyata keçirilən iki toplantıdan sonra Azərbaycanda dövlət qərarıyla Dədə Qorqudun 1300 illik yubileyi qeyd olunmuşdur.

Nəhayət 2000-ci ildə dastan YUNESKO-nun gündəminə gətirilmiş, onunla bağlı Paris Millətlərarası Toplantıda bir neçə bəyanat yayımlanmışdır.

Osmanlı Türkcəsi.

Anadoluya köçən türk tayfalarının zamanla islamı qəbul etməsi onların dil mədəniyyətinə də təsirsiz ötüşməmişdir. İslam mədəniyyətinin türklər arasında geniş yayılması onlar arasında ərəb və farscanın mövqeyini gücləndirirdi.

Anadoluya köç etmiş türklər yazı dili olaraq ərəb hərfləri əsasında formalaşan bir dildən istifadə etməyə başlamışdır. Türkcə əsas olmaqla ərəb və farsca bir çox sözü, qramatik şəkil və qayda-qanunları özündə ehtiva edən bu dil mütəxəssislər tərəfindən “Osmanlı Türkcəsi” deyə adlandırılmışdır. Osmanlıca Qərb Türkcəsinin ikinci inkişaf mərhələsi olub 15-ci əsrin sonlarından 20-ci əsrin əvvəllərinədək fəaliyyətdə olub. Bu mərhələdə Anadoluda yaşayan türklərin istifadə etdiyi dilin necə adlandırılmasıyla bağlı da, tarixən dilçilər arasında fikir ayrılıqları mövcud olmuşdur. Bu dilin “Osmanlıca” deyə adlandırılması Osmanlı türk imperatorluğunun banisi Osman bəyin adıyla bağlıdır.

Başlanğıcda kiçik bir bəylik olan Osmanoğulları müəyyən zaman çərçivəsində öz müdrük siyasətləri və hərbi qüdrətləri sayəsində ərazilərini sürətli bir şəkildə genişləndirməyi bacarmışdır. Onların bu şəkildə inkişafına təkan verən amillərdən biri də, qonşu olduqları xalqların qabaqcıl nailiyyətlərindən laiqincə bəhrələnmələri olmuşdur.

Əvvəllər yalnızca hərbi qüdrətlərinin artmasına önəm verən Osmanlılar, dil sahəsinə bir qədər biganə yanaşmışdır. Belə ki bəyliklər dönəmində şifahi ədəbiyyatın yazıya alınmasına bir o qədər də ciddi əhəmiyyət verməyən Osmanlılar zaman keçdikcə səhvlərini düzəltmişdir.

Tənzimat dönəmində bu dil üçün “Osmanlıca” anlamına gələn “Osmani” və ya “Lisani Osmani” kimi terminlərdən istifadə olunmuşdur. Yerli əhalinin özünsə danışdıqları dili “Türkcə” , “Zəbani Türki” , “Lisani

Türki” adlandırmışdır. Təzkirə yazarları bu dövrün şairlərini “Lisani Türkidə yazmış şairlər” adlandırmışdır. Məşhur türk şairlərindən olan Nabi şeirlərindən birində oğluna “Türkidə” (Türk dilinin istifadəsində) Nəfi və Bakini örnək almağı məsləhət görür.

“Osmanlıca”nı bir termin olaraqsa Əhməd Cəvdəd Paşa, Rəcaizadə Mahmud Əkrəm kimi Tənzimat dövrü sənətkarları tez-tez öz dillə bağlı yazılarında istifadə ediblər. Namiq Kamal “Osmanlıca”yla yanaşı bu dönmə üçün “Türkcə” terminindən də yararlanıb. 1876-cı il konstitusiyasında Anadolu türklərinin dili “Türkcə” olaraq verilib. Yerli mütəxəssislərlə yanaşı Bianchi, Zekker, Redhaus kimi Qərb dilçiləri də, araşdırmalarında “Türkcə” (Turc, Turkish) terminindən istifadə ediblər.

Belə bir halda ortada maraqlı bir vəziyyət yaranır. 15-20-ci əsrlərdə Osmanlı imperiyasında istifadə olunan dil nə yerli əhali, nə də qərb mənbələri tərəfindən “Osmanlıca” deyə adlandırılmayıb. Bu termin yalnızca Tənzimat dönəmində bəzi yazarlar tərəfindən qısa müddət istifadə edilmiş, sonradansa Türkcənin müəyyən bir coğrafi ərazidə fəaliyyətdə olduğu 400 illik bir mərhələni ifadə etmək üçün qəlibləşmişdir. İstər divan ədəbiyyatı, istərsə də sadə xalqın danışdığı dilində mövcud olan bir çox çətinliklərə rəğmə, bu dil dünyanın üç qitəsində 600 ildən artıq müddətdə hömranlıq etmiş qüdrətli Osmanlı imperatorluğunun dövlət dili olmuşdur.

15-19-cu əsrlərdə əhali arasında işlənmə səviyyəsinə görə Türkcə 3 yerə bölünürdü:

1)Fasih Türkcə-Yüksək və ya ali üslublu Osmanlıca hesab edilir.Kübar cəmiyyətin danışdığı bu dil, eyni zamanda divan yazışmaları və ədəbiyyat nümunələrinin də dili sayılmışdır.

2)Orta Türkcə-Bu dil o dövrdə saray məmurları və şəhərlərdə yaşayan əhalinin danışdığı dil olub.Bir qism tərcümə,səyahət və tarixi əsrlər bu dildə yazılıb.

3)Kaba Türkcə (Türki Basit)-Buna Sadə türkcə də deyilir.Bu, kəndlilərin, böyür xalq kütlələsinin, şifahi xalq ədəbiyyatı və aşığı yaradıcılığının da dili sayılır.

Osmanlı Türkcəsi dönəmi yerli və xarici dilçilər tərəfindən geniş bir şəkildə araşdırılmışdır.Bu dönmə haqda aparılan araşdırmalar öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Türkiyədə dilçilik elmi sahəsində öz sözünü

demiş filoloqlardan olan Tahsin Banquoğlu özünün “Türkçenin Grameri” adlı kitabında Osmanlı Türkçəsi haqda aşağıdakı fikirləri bildirmişdir:

“...Eski yazı dilimizi biz dil tarihi bakımından üç devrede inceliyoruz: 1.Eski Osmanlıca, Selçukların son zamanlardan kalan eserlerle birlikte henüz oldukça sade, Türkçe kelime dağarcığı zengin bir dil (1250-1450). 2.Orta Osmanlıca, sınırsız olarak Arapça ve Farsça kelimeler, deyimler ve gramer şekilleri ile yüklü,konuşulmaz ve halkça anlaşılmaz bir di (1450-1840). 3.Yeni Osmanlıca, Batı medeniyetinin getirdiği ihtiyaçları Osmanlıcanın zengin vasıtalarıyla karşılamaya çalışan ve bir hayli başarılı olan bir dil,fakat yine sınıf dili kalıbı ve bu yüzyılın gerektirdiği “Millet dili” imkanından mahrum (1840-1910).Osmanlıca bir yana, bu devirler boyunca konuşulan Türkçe sınırlı ölçüde yabancı kelimelerle de genişleyerek gelişmiş ve geleceğin yazı dili olmaya hazırlanmıştır. Dil tarihimizin dikkate değer özelliklerinden biri de şudur ki geçmişin derinliklerinden gelen sözlü halk edebiyatı bizde devam etmiş, halk destan ve hikayeleri, halk şiiri erkenden azçok yazıya geçmiş ve bunun başında halk için bazı kitaplar da yazılmıştır...”

Bu dönmlə bağlı araşdırmalar aparmış digər türk dilçisi professor Muharrem Ergin də, xarici ünsürlərin təsiri baxımından “Osmanlıcanı” öz daxilində üç dövrə ayırır.Ancaq onun bölgüsü Tahsin Banquoğlundan bir qədər fərqlənməkdədir.

M.Erginin bölgüsündə ilk mərhələ 15-ci əsrin sonu və 16-cı əsri əhatə edir. Bu mərhələ Osmanlıların İstanbulda məskunlaşmasından sonra qurulan saray həyatıyla başlamış, saray ətrafında inkişaf edən ədəbiyyat və mədəni həyatın “Ərəb və Farscanın” təsir dairəsinə düşməsiylə davam etmişdir. Ərəb və farscanın bu şəkildə təsiri türk yazı dilinin bambaşqa bir istiqamətə yönəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bu dönəmdə Türkçə əski Anadolu mərhələsindəki saflığını itirmiş,yad ünsürlərin dilə nüfuzu artmışdır.Ancaq bundan sonrakı əsrlərdə,daha doğrusu 16-17-ci əsrlərdə dildə nisbətən də olsa sadəlik gözə çarpmaqdadır.İlk mərhələnin sonu,yəni 16-cı əsr artıq Osmanlıcanın tam şəkildə başlanğıc vəziyyətini əks etdirir.

16-cı əsrin sonundan 19-cu əsrin ortalarınaqədər olan müddətsə Osmanlıcanın ikinci inkişaf mərhələsini əks etdirir.Bu dönəmdə dildə qarışıqlığın həddi maksimum səviyyəyə yüksəlmiş, dildə təməl rolunu oynayan “Türkçə ünsürlər” demək olar ki,görülməz hala gəlmişdir.

Osmanlıcanın sonuncu, üçüncü inkişaf mərhələi 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin əvvəllərinədək olan dönməi əhatə edir. Bu dönmədə “Türk dili”ndə artıq ən yüksək həddə çatmış xarici ünsürlərin təsiri getdikcə zəifləməyə başlayır. Bu zəifləmə özüylə birlikdə ədəbi dilin sadələşdirilməsi məsələsini də ortaya qoyur. Bu məsələylə bağlı ilk dəfə 13-cü əsrdə Karamanoğlu Mehmed, 15-16-cı əsrlərdə Berqamalı Kadri, Ədirnəli Nazmi, Tatavlı Mahremi kimi şəxsiyyətlər fikir bildirmişdir.

Osmanlıcanın sadələşdirilməsiylə bağlı Azərbaycanlı dilçi Buludxan Xəlilov özünün “Türkologiyaya Giriş” kitabında maraqlı faktlarla çıxış etmişdir. Müəllif Türk dilinin sadələşdirilməsiylə bağlı aparılan islahatları üç mərhələyə bölür.

İlk mərhələyə o, 1839-1878-ci illərdə Osmanlı imperiyasında Tənzimat adı altında aparılmış islahatları aid etmişdir. Bu islahatların məqsədi ədəbi dillə, danışıq dili arasındakı normaları müəyyənləşdirmək, ərəb-fars sözlərini dildən təmizləmək, türk dilinin yazı qrafikasında müəyyən dəyişikliklər etmək olmuşdur. Bu illərdə sadələşdirməylə bağlı başlanmış islahatlar müəyyən səbəblər üzündən yarımçıq qalmışdır. Tənzimatın qəbulu ərəfəsində Osmanlı ərəzilərində “Qərbləşmə” meylinin artması Avropa (xüsusilə fransızca) mənşəli sözlərin türkcəyə nüfuzunu sürətləndirmişdir.

Türkcənin sadələşdirilməsi yönündə aparılan ikinci islahat “Gənc Türklər İnkilabı” (1908-ci il) illərinə təsadüf edir. Bu illərdə fəaliyyət göstərmiş “Türk dərnəyi” (1909) və “Gənc qələmlər” (1911) ədəbi topluluğunun sadələşdirmə sahəsində böyük xidmətləri olsa da, onların da çalışmaları istənilən nəticəni vermədi.

Dilin sadələşdirilməsiylə bağlı aparılan üçüncü dönmə islahatları isə Cümhuriyyətin elanından (1923-cü il) sonraya təsadüf edir. Belə ki, 1928-ci ildə “Osmanlı dili” “Osmanlıca”, “Türk dili” termini isə “Türkcəylə” əvəz olunmuşdur. Eyni zamanda yazıda latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir. Bu islahatların davamı olaraq 1929-cu ildə məktəblərdə Ərəb və Fars dillərinin tədrisi dayandırılmış, 1932-ci ildə Mustafa Kamal Atatürkün dəstəyiylə “Türk Dil Qurumu” yaradılmışdır.

16-cı əsrdən etibarən türkcədə cümlənin sintaktik quruluşu əvvəlki kimi qalsa da, leksik və morfoloji səviyyədə əcnəbi ünsürlər köməkçi mövqə tutmağa başlayır. Türkcənin ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qalaraq getdikcə öz köhnə keyfiyyətlərini itirməsinin digər

səbəbi də, Osmanlı dönəmində türkcənin qramatikasına bir o qədər də önəm verilməməsidir. Belə ki, 19-cu əsrin ikinci yarısındanək Türkiyədə cəmi bir lüğət və iki qramatika kitabı yazılmışdır. Berqamalı Kadrinin 16-cı əsrdə yazmış olduğu qramatika kitabı təqribən üç yüz ildən artıq müddətdə əlyazma şəklində saxlanıldıqdan sonra yalnız 1946-cı ildə çap olunmuşdur.

18-ci əsrin əvvəllərində (1725-1732-ci illər arasında) Şeyxülislam Əsad Əfəndi "Lehçet-ül Lügət" adlı türkcə lüğət nəşr etdirmişdir. İlk dəfə türkcənin qramatikasına aid kitab isə 1802-ci ildə Əbdülrəhman Fevzi Əfəndi tərəfindən çıxarılıb. Bu dövrün ən böyük dilçi alimlərindən olan Şəmsəddin Sami Bəy "Kamus-i Türki" kitabının və altı cildlik "Kamus-ül Aləm" ensiklopediyasının müəllifidir.

Osmanlı dönəmində yazılan bədii əsərlərin böyük bir qismi xalqın anlaya bilmədiyi dildə yazılmışdır. Osmanlı türkcəsinin ağır dil və qarışıq üslublu əsərlərini sadə xalqdan ayıran və onları sadəlikdən uzaqlaşdıran səbəblər aşağıdakılardır:

1) Hələ xalq danışığı dilində olmayan Ərəb və Fars mənşəli bir çox sözün şeir və nəsr dilində istifadəsi 16-cı əsrdə özünün ən son həddinə çatmışdır. Bununla bağlı bir neçə nümunə göstərə bilərik: əbr-qaş, dendan-diş, çeşm-göz, dəst-əl, şəb-gecə, ruz-gündüz, hurşid-günəş, nehar-gündüz, zerd-sarı, sirişk-göz yaşı və s...

2) Türkcəyə Ərəb və Farscadan yeni sözlərin keçməsiylə yanaşı artıq türkcənin özündə də bu dillərin təsiriylə yeni düzəltmə sözlərin yaranması başlamışdır. (Cuy-axtaran, reft-getmiş, revan-gedən, şikeste-qırılmış, kütüb-kitablar, erkam-rəqəmlər, tedafü-müdafə)

3) Osmanlı dönəmi türk ədəbiyyatında Ərəb və Farscadakı söz sırasına uyğun olaraq düzəlmiş tərkib və söz birləşmələrindən istifadə də geniş vüsət almışdır. (Güli ter-təzə gül, ayinei can-vücut aynası, ehli küfr-küfür sahibi, kütübi sitte-altı kitab, ferhunde ahter-uğurlu ulduz)

16-cı əsrin sonlarına yaxın isə Farscadan alınmış olan tərkiblərin daha da uzadılaraq istifadəsi geniş yayılmışdır. (Zamani devleti hüsn-Gözəllik səltənətinin zamanı, Haki kademi kadr şinasan-Dəyər bilənlərin ayağının torpağı)

4) Özəlliklə ədəbi dildə daha çox bənzətmə, şişirtmə, istiarələrdən istifadə halları da artmışdır.

5)Özəlliklə nəsr əsərlərində bəzi cümlələrin hətta bir neçə səhifə uzadılmasına da bu dövəmdə rast gəlinir.

Ancaq Osmanlı Türkcəsinə aid bütün əsərlərin bu şəkildə ağır bir dildə yazıldığını düşünmək də, yalnız olardı.Eyni dövrdə yaşamış şairlər arasında dil fərqlinin mövcud olması bu dövr üçün təbii hal sayılır.Hətta bəzən bu dövrdə yazılmış eyni əsərdə də dil fərqliliyini müşahidə etmək mümkündür.Belə əsərlərdə hadisələrin cərəyan etdiyi hissələr sadə, bədii təsvirlərin verildiyi bölümlərsə nisbətən ağır bir dillə yazılmış olur.

Osmanlı dönəmi Divan ədəbiyyatı şairlərindən olan Zati və Füzulinin digər şairlərinkilərdən dilinin sadəliyinə görə fərqlənən aşağıdakı beytlərinə diqqət yetirək:

“Ah ne çok sevdüğüm sanma ki az az ağlaram
Nale eyler dururam, derd ile durmaz ağlaram....”

(Zati)

dermanı
“Ne müşkül derd olursa bulunur alemde
Ne müşkil derd imiş aşkın ki, eylemek
olmaz...”

(Füzuli)

Onların əksinə olaraq yenə Osmanlı dönəmi şairlərindən olan Nəfinin dilinin çətinliyinə görə öncəkilərdən seçilən iki beytinə nəzər salaq:

“Meyhane-i naz olmuş o çeşm-i siyeh-i mest
Her Küşe-i pür-fitnessi bir hab-geh-i mest”

“Aferin ey ruzigarın şehsüvar-ı saf-deri
Arşa as şimden girüt tiğ-i Süreyya-
cevheri”

Nəsr sahəsində də vəziyyət bundan o qədər də fərqlənməyib. 17-ci əsrin istər nəsr, istərsə də nəzm sahəsində ən çətin dilə malik əsərlər Veysi və Nərgizi adlı sənətkarlar tərəfindən yazılmışdır.

Nərgizinin dil mürəkkəbliyiylə dövrünün digər ədəbi nümunələrindən seçilən “Nihalistan” adlı əsərindən götürülmüş bir parçaya diqqət yetirək:

“...Sipahi-zadegan-ı levend-simadan Deli Mestane denmekle şöhret-yafte bir namurad-ı mütelaşı-nihad kesb-i ömr-i heftada-sal pederi bir iki senede bahte-i kumar-bazi-i mey-peresti kılup...”

İndi isə Nərgiziylə eyni əsrdə yaşamış lakin dilinin sadəliyinə görə ondan fərqlənən Katib Çələbinin “Mizanül Haqq” adlı əsərindən alınmış parçanı gözdən keçirək:

“...Bu babda dahi selefde nice nize vaki olmuşdu.Asılı Yemen diyarında zuhur eyleyip dühan gibi aleme münteşir oldu.Bazı Yemen dağlarını mesken edip fukarasiyle bir nev şecer yemişi olan meyvesini cem edip kalb ve bün dedikleri hububatı döğüp yerler idi. Kimi dahi kavurup suyunu içirdi...”

Yuxarıda qarşılıqlı şəkildə müqaisə olunmuş nəzm və nəsr nümunələri eyni əsrlərdə yaşamış ədəbiyyatçılara məxsusdur. Orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş şair və yazarların bir çoxu ibarə və tərkiblərlə dolu bir dildən istifadə etməklə, dönəmin ziyalı təbəqəsinin gözündə (özəlliklə saray əyyanlarının gözündə) yüksəlmək məqsədini güdmüşdür. Lakin kor-koranə bir şəkildə atılmış bu addım sənətkarlarla sadə xalq arasında dərin uçurumların yaranmasına səbəb olmuşdur.

18-ci əsrdən etibarənsə həm nəzm,həm də nəsr dilində qismən də olsa sadələşmə nəzərə çarpır. Surnamələr və təzkirələrdə ibarəli-ağır dil hələ də qalmaqda idi. Bundan fərqli olaraq tarixi əsərlər və Səfəratnamələr dha sadə-anlaşıqlı bir dildə yazılmışdır.

Şeirdə isə 17-ci əsrdə Nabiylə başlayan sadələşmə prosesi 18-ci əsrdə də davam etməkdəydi. Qəsidələrə nəzərən qəzəllərin dili daha sadə idi.Bu əsrdə əhatə dairəsini genişləndirmiş “Şərqi”lər isə sadəlik baxımından qəzəlləri də üstələyirdi.

18-ci əsrin nəsr nümayəndələrindən olan Seyyid Vehbi “Surnamə” əsərini mürəkkəb, onunla eyni dövrdə yaşamış Yirmisekiz Mehmed

Çələbiyə "Səfərnəmə" adını verdiyi əsəri sadə-anlaşıqlı türkcədə yazmışdır. Bu yüzillikdə nəzm sahəsində Nədim nisbətən sadə, Şeyx Qalib isə ona nəzərən mürəkkəb dildə yazılmış əsərləriylə tanınmaqdadır.

19-cu əsrdən etibarənsə artıq Osmanlıcanın sadələşdirilməsi yönündə tək-tək cəhdlər deyil, ümumi dərnək və jurnalların ətrafında toplanan ədiblərin birlikdə islahatlar keçirmə istəklərinin şahidi oluruq.

OSMANLI DÖNƏMİ TÜRK ƏDƏBİYYATI (XV-XVI ƏSRLƏR)

Türkcənin Anadolu sahəsində yazı dili olaraq istifadə edilməyə başlanmasından bir müddət sonra bu yeni yazı dilindən yeni bir ədəbi dil təşəkkül etməyə başlamışdır. Şərqdə Xəqaniyə (Hakaniye) Türkcəsi də deyilən Çağatay Türkcəsi ilə birlikdə Osmanlı Türkcəsi, İslam mədəniyyət inin laiqincə təbliğ edən bir ədəbi dil olmuşdur. Osmanlı Türk ədəbiyyatı Tənzimata qədər Ərəb və Fars ədəbiyyatları ilə paralel olaraq qəzəl, məsnəvi, rübai və s. növlərdə əsərlər vermişdir. Tənzimatla birlikdə qərb ədəbi növlərinin istifadə edilməsinə başlanmış, klassik tərzdə yazılmış əsərlər öz aktuallığını itirmişdir.

Qısa müddətdə qazanılmış ard-arda qələbələrdən sonra XV əsrin əvvəllərində Ankara Döyüşü (1402) Osmanlılar üçün siyasi baxımdan bir uğursuzluq oldu. Anadoluda Türk birliyi tamamlanmaq üzrəyken dövlət "Fitrət dövrü" adı verilmiş bir mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövəmdə ədəbi fəaliyyətlərdə bir durğunluq görülməyə başlandı. Ancaq Çələbi Mehmed güclü strategiyası sayəsində qısa zamanda vəziyyətə hakim oldu. Dövlətin birliyi yenidən bərpa olundu. Çləbi Mehmedin oğlu II Muradın hakimiyyətə gəlməsiylə birlikdəysə ədəbi və elmi sahələrdə canlanma başladı. A hmedi və Şeyhoğlu Mustafa kimi usta şairlər əsrin əvvəllərində dəyərli əsərlər yazmağa davam edirdilər.

Sultan II Murad dövründə bir çox elmi, tarixi və ədəbi əsər yazıldı. Bunda, padşahın özünün şair olması ilə yanaşı, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərinə əhəmiyyət verməsinin də böyük təsiri vardır.

II Muradın hakimiyyət illərində mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsindəki fəaliyyətlər Osmanlı sarayına ayaq açdı.Yeni ədəbi əsərlərin yazılmasıyla yanaşı bu dövrdə tərcümə sahəsinə də böyük önəm verən II Murad din, təsəvvüf, əxlaq, tarix və məhəbbət mövzularında yazılmış bəzi əsərlərin tərcümə edilməsi əmrini də vermişdir.Bütün bu sadalanan faktlardan əlavə II Murad Türkcəyə,onun inkişafına da böyük əhəmiyyət vermiş,əsərlərin sadə,xalqa aydın olan bir dillə yazılmasını istəmişdir. Onun zamanında Anadoluda Türk birliyi qismən də olsa tamamlamışdır. II Muradın oğlu II Mehmed də atasının yolunu davam etdirmişdir. İstanbulun fəth edilməsindən sonra bura elm və mədəniyyətin inkişaf mərkəzinə çevrildi. Fatih Sultan Mehmedin özü, atası kimi şairliyiylə də tanınmışdır. Avni təxəllüsü ilə şeirlər yazan Fateh, divan tərtib edən ilk Osmanlı hökmdarıdır. Fatehdən başqa II. Bəyazid, Cem Sultan və Bəyazidin oğlu Şahzadə Korkut da ədəbiyyat sahəsində əsərlər vermişdir.

XV əsrin əvvəllərində Süleyman Çələbi “Mövlud” adıyla şöhrət tapan “Vəsilətun-Necat” adlı məsnəvisini yazmışdır. Bu əsər türk ədəbiyyatında mövludi növünün ilk nümunəsi sayılır.Süleyman Çələbini Əbdülvasi Çələbinin “Meracnamə”, Xətiboğlunun “Lətaifnâmə”, Kamal Ümmînin “Qırx Ərmağan” adlı əsərləri izləyir. Klassik Osmanlı ədəbiyyatının qurucuları sayılan Əhməd-i Dai, Şeyxi, Əhməd Paşa və Necati kimi böyük şairlər bu əsrdə yetişmişdir. Bunlardan başqa Ətayi, Məsihi, Zeynəb Xatun, Mehri Xatun kimi divan sahibi şairlər də bu dövrdə yaşayıb yaratmışdır. Bu əsrdə Məsnəvi sahəsində ən öndə gedən şair Həmdullah Hamdidir.Hanidinin “Divanından” başqa “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Tövhatul-Uşşak”, “Qiyafətnâmə” və “Əhmədiyyə” adlı əsərlərindən ibarət bir xəmsəsi də vardır.

Ahi, Behiştî, Tacizadə Cəfər Çələbi, Rəvanî, Dövlətoğlu Yusif isə bu əsrin digər məsnəvi şairlərindəndir.Yazıcıoğlu Mehmed öz “Muhammediye” adlı əsəri ilə şöhrət qazanmışdır. Muini adlı şair Mövlanənin “Məsnəvisini” türkcəyə tərcümə etmişdir. Xətiboğlu Mehmed isə 1410-cu ildə Hacı Bəktəş Vəlinin ərəbcə mənsur şəkildə yazılmış “Məqalət” adlı əsərini, mənzum şəkildə Türkcəyə tərcümə çevirmişdir.

XVI əsrdə türk ədəbiyyatı XV əsrlə müqaisədə diqqətə cərpacaq dərəcədə inkişaf inkişaf tempi göstərmişdir. Osmanlı Dövlətinin ən güclü dövrü olan bu əsrdə, Memar Sinan memarlıq, İbn Kamal, əbussuud Əfəndi və Kınalızâde Ali Çələbi kimi şəxsiyyətlər elm sahəsində

fəaliyyət göstərmiş böyük şəxsiyyətlərdəndir. İstanbul başda olmaq üzrə, Bursa, Ədirnə, Manisa, Amasya, Bağdad, Konya, Diyarbakır, Kefe (Kırım) və Vardar Yenicəsi (Bolqarıstan) kimi mərkəzlərdə müxtəlif elm,ədəbiyyat və sənət sahələri inkişaf edirdi. Şərqdə Səmərqənd, Buxara, Əfqanıstan və Hindistan da bir Türk mədəniyyət mərkəzinə çevrilməyə başlamışdır.

Bu əsrdən etibarən türkcə bir imperatorluq dili olmaq yoluna girdi. Lakin ərəbcə və farsca sözlərin,türkcənin quruluşuna mənfi yöndə təsir edəcək qədər geniş istifadəsi də bu dövrdən başladı. Bununla yanaşı türkcədə atalar sözləri və deyimlər XVI əsr şairlərinin əsərlərində geniş olaraq istifadə edilirdi. Digər tərəfdən XV əsrdən başlayan və xalq türkcəsi ilə şeir yazılmasını nəzərdə tutan “Türkü Sadə” hərəkatının ən qüvvətli iki nümayəndəsi olan Məhrəmi və Ədirnəli Nazmi də bu dövrün yetirmələridir.

Bu əsrdə qəzəl, qoşuq, məsnəvi,rübai kimi nəzm şəkillərində yazmış şairlərin də fəaliyyətini görmək olar. Füzuli, Baqi, Xəyali qəzəl və qəsidələ sahəsində yazmış olduqları əsərlərlə bütün türk dünyasının qüdrətli şairlərindən sayılırlar. Türk ədəbiyyatının ən böyük “Tərkibi bənd” şairi olan Bağdadlı Ruhi bu əsrdə yaşamışdır.

Ədəbiyyat araşdırmaçıları tərəfindən Türkiyə ədəbiyyatının qızıl dövrü kimi qəbul edilən bu dövərdə məsnəvi bir ədəbi növ olaraq çox geniş bir şəkildə inkişaf etmiş, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri ortaql İslam ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli əsəri olaraq meydana çıxmışdır. Taşlıcalı Yəhya bəyin, Qara Fəzlinin, Azəri İbrahim Çələbinin məsnəviləri də dövrünün ən gözəl ədəbiyyat nümunələri sayılır.Rübai sahəsində Qara Fəzli, satira (yumor) sahəsində Qəzali bu dövrün öndə gedən adlarındandır. Şəhər həyatına aid “Şəhrəngizlər” məhəlli mövzuları işləyən orijinal əsərlərdir. Bu növdə Lamii Çələbi, Fakiri, Nihali kimi şairlər Bursa, İstanbul, Ədirnə və Diyarbakır üçün “Şəhrəngizlər” yazmış sənətkarlardandır.

Bir çox dini, təsəvvüf mövzulu əsərlərlə yanaşı Xəqani Hz. Məhəmmədin üz və bədən görünüşünü əks etdirən “Hilyə” adlı janrda ən gözəl əsərini bu dövrdə yazmışdır.

İlkin ədəbiyyat tarixi nümunələri kimi dəyərləndirilən “Tezkirəçilik” də bu əsrdə Səhi və Lətifi kimi böyük şairlərin simasında inkişaf etmişdir. Ozan və aşuqlar türk xalq yaradıcılığında əzəldən bəri əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Qədim türk tarixinə nəzər salsaq əlində qopuz olan ozan

və kamların ölüm,şənlik,qələbə kimi hadisələrdən sonra ortaya çıxaraq musiqi sədaları altında çalılıb-oxuduqlarını görürük.

XVI əsrdə bəzi bölgələrdə xalq şeiri ənənələri hələ də davam etməkdəydi.Bu dövəndə ordu içində səfərə qatılıb və bu haqda şeirlər söyləyən saz-qopuz ustalarına təsadüf etmək oar. Xalq şairlərinin şerlərində önəmli yerə sahib olan “Cənglər” də XVI əsrdə ortaya çıxmışdır. I Səlimin iran və Misir səfərlərinə qatılan Baxşı adlı şair bu əsrdə tanınmış ilk saz şairidir. Yazılı mənbələrdə bu şairlə eyni əsrdə yaşamış və “Ozan” təxəllüsünü istifadə etmiş bir xalq şairinə də rast gəlinməkdədir. Onları Qul Mehmed, Öksüz Dədə, Xəyali və Koroğlu kimi xalq şairləri izləyir.

Bu əsrdə bunlara paralel olaraq xalq hekayələri təşəkkül tapmağa başlamışdır.Bazarlarda, toylarda, çayxanalarda və s. insanların toplandığı bəzi yerlərdə tez-tez aşiq deyilən saz şairlərinə rast gəlinirdi. Osmanlı Dövləti daxilində onlar müəyyən bir sinif olaraq ortaya çıxmışlar və xalqın duyğularını dilə gətirmişdirlər.

Aşiq adı verilən saz şairləri bəzi xüsusiyyətlərə malik idi. Bunlar müəyyən bir insan topluluğunun qarşısında xalq dilinə yaxın bir tərzdə çalılıb-söyləyirdilər. Bu şairləri ümumiyyətlə o dövrün səyyahları da adlandırmaq olar.Aşıqların yetişmələri üçün müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçmələri tələb olunurdu. Saz şairliyinə maraqlı, istedadlı gənclər tanınmış aşıqların ətrafında toplanırlardı. Onlar müəyyən bir musiqi təhsili görməklə birlikdə şəhər mədəniyyət həyatından da ayrılmazdılar. Uzun səyahətlər edər,ədəbi məclislərə qoşular, sondaysa ustadlarından təxəllüs alaraq “Aşiq” kimi fəaliyyət göstərərdilər.

Osmanlı dönəmi türk ədəbiyyatı. (XVII-XIX əsrlər)

XVII əsrə gəlindiyində Osmanlı Dövlətinin geniş və güclü bir dövlət görünüşündə olmasına baxmayaraq imperiyada geriləmə, hətta çöküş mərhələsi başlamışdır. Əslində dövlət, şərqdə və qərbdə lazimi sərhədlərə çata bilmişdi. Lakin daxilə baş qaldıran narazılıqlar, Cəlali üsyanları, ölkəni böhrana sürükləməklə daxili nizamı, tarazlığı pozmaqdaydı.Buna rəğmən XVI əsrdəki təbii inkişaf davam edir, Kırmda,Qahirədə, Bağdadda, Balkan yarmadası kimi müxtəlif elm və

mədəniyyət mərkəzlərində türkçə yazan böyük şairlər yetişirdi. Bu əsrdə, mədəniyyət və elm sahələri eyni səviyyədə inkişaf etməkdəydi. Katib Çələbi kimi böyük şəxsiyyət bu əsrdə yaşamışdır. Bu əsrdə hakimiyyətdə olan padşahların özləri şairlik etməklə bərabər, keçən əsrdə olduğu kimi digər şairlər və sənətkarları qorumuşlar. XVI. əsrin zirvədə olan simaları Füzuli və Bakidən sonra bu əsrdə də böyük söz ustaları yetişmişdir. Bir neçə əsr öncə fars şairlərindən təsirlənərək əsərlər yazan . türk şairlərinin özləri bu dövrdə artıq iran şairlərindən də üstün olduqlarını iddia etmişlər. Məsnəvilərdə yer alan mövzular əsasən yerli həyatdan alınmağa başlanmışdır. Nev'izâdə Ətayı məsnəvi janrının bu əsrdəki ən məhsuldar təmsilçilərindəndir.

Qəsidəl janrında isə Nəfi, təkcə bu əsrin deyil, bütün klassik Türk ədəbiyyatının ən böyük şairi kimi qəbul edilir. Ayrıca bu sahədə Qənizadə Nadiri, Riyazi, Sabri, Kafzadə Faizi kimi adlar yetişmişdir.

Qəzəl janrında əsrin ən qüdrətli şairi sayılmış Şeyxülislam Yəhya Əfəndini Şeyxülislam Bahai, Fəhim, Vecdi, Naili Qədim və Neşat kimi divan şairləri izləmişdir.

XVII əsrin ikinci yarısının ən böyük şairi Nabidir. Nabi nəsr nümunələri, qəzəl, koşuq və məsnəviləriylə ilə hələ sağlığında şöhrət qazanmışdı. Rübai janrında Əzmizadə Haləti türk ədəbiyyatının ən qabaqcıl isimlərindəndir.

Bu dönəm şairləri əsərlərində səslənmə və məna uyğunluğuna önəm verir, əsərin anlamına bir dərinlik, düşüncələrinə bir genişlik qatarlar. Deyilmək istənilən fikri çətin, ibarələi sözlərlə verərlər. Bu cürə təsvir bir qədər də “Sebk-i Hindi” cərəyanının xüsusiyyətlərinə bənzəyir. “Sebk-i Hind” İranda yaranmış, Hindistanda və türk imperatorluğu sarayında inkişaf etmiş ədəbi cərəyandır. Bu cərəyanın əsasında az sözlə dərin və böyük məna ifadə etmək bacarığı dayanır. Ümumiyyətlə bu üslubu İranda ərazisində istifadə və inkişaf etdirən sənətkarlar da türk əslli olub. Bu cərəyanın Osmanlı ədəbiyyatında layiqli təmsilçilərindən Naili, Neşati və Fəhminin adını çəkmək olar.

XVII əsrdə nəsr sahəsində də böyük ustalar yetişmişdir. Nergisi yalnız şeirlə deyil nəsirlə də “Xəmsə” yazıla biləcəyini sübut etmişdir. Lakin Nergisi və Veysinın nəsr nümayişkəranə bir özəllik daşdığından, onların əsərləri türkcənin qramatik quruluşuna böyük zərər vurmuşdur. Bu şairlərin əksinə olaraq sadə türkcə Katib Çələbi və Övliya Çələbinin

yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə bu əsrdə nəsr dili şeir diliylə müqaisədə nisbətən ağırdır.

Xalq və aşiq şeiri də XVII əsrdə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsini yaşamışdır. Bu ədəbiyyatın ən görkəmli təmsilçilərindən Quloğlu, Qayıqçı Mustafa, Gədayi, Gövhəri, Qaracaoğlan, Aşiq Ömər in adını çəkmək olar. Adları çəkilən bu şairlər mövzu və dil baxımından klassik türk şeirindən və təsəvvüf ədəbiyyatından bəhrələnmişdir.

Bu əsrdə xalq şairliyi ilə klassik şairlərin arasında yaxınlaşma nəzərə çarpır. Xalq şairlərindən bəziləri hətta klassik şairlər kimi divan tərtib etmiş və divanlarının tərtibi zamanı klassik şeirin söz və tərkibləndən məharətlə yararlanmışdır. Xalq şairlərində Əruz vəzninin təsirinin artması da bu dövrə aiddir. Digər tərəfdənsə klassik şairlərin bəziləri heca vəznindən və xalq şairlərindən faydalanmışdır.

XVIII. əsrin əvvəllərində ədəbiyyat sahəsində olan vəziyyət böyük ölçüdə bir əvvəlki əsrin xüsusiyyətlərini daşımaqda idi. XVII əsrin ikinci yarısında yetişən Nədim və Sabit kimi divan şairləri XVIII əsrin ilk illərində də əsərlər yazmağa davam etmişdir. XVIII əsrin ilk rübündə Osmanlı tarixində "Lalə Dövrü" adı verilmiş bir mərhələ yaşanır. 1718-ci ildə III Əhmədin Dəmət Nəvşəhərli İbrahim Paşanı sədrəzəm olaraq vəzifələndirməsi ilə başlayan və 1730-ci ildə baş vermiş Patron Xəlil üsyanı ilə sona çatan bu dövrdə bir çox ictimai və fikri iniləblər yaşandı.

Bu dövrdə İstanbul başda olmaqla bütün şəhərlərdə memarlıq abidələrinin tikintisinə böyük önəm verilmiş, şair və sənətkarların əhəmiyyəti üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. Bundan əlavə 1727-ci ildə İbrahim Mütəfərrika tərəfindən qurulan mətbəədə Türkçə əsərlərin çap olunmasına başlanmışdır. Bu mətbəədə ilk olaraq "Vankulu lüğəti" nəşr olunmuşdur.

Lalə Dövrü Osmanlı düşüncə və mədəniyyət həyatında əhəmiyyətli bir mərhələ hesab olunur. Lalə Dövrünün ən qabaqcıl şairi Nədim hesab edilir. Nədim şeirlərində coşğun ruhunu, həyəcan dolu duyğularını, İstanbul həyatını dilə gətirmişdir. O əsərlərinin əsas süjet xəttini gündəlik həyatdan almışdır. XVII. əsrdə başlayan "Məhəllilik" cəryanı XVIII əsrdə Nədim tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Nədimdən başqa Osmanzadə Taib, Seyid Vehbi, Rəşid kimi sənətkarlar da zamanın önəmli şairlərindəndir. Osmanzadə Təibə Osmanlı hökmdarının əmriylə "Şairlər rəisi -Rəisi Şüəra" ünvanı

verilmişdi.

XVIII əsrin sonlarında fəaliyyət göstərən Şeyx Qalib klassik şeirin sonuncu böyük şairi olaraq qəbul edilir. Haşmet, Fıtnat Xanım, Tokatlı Kani kimi şəxsiyyətlər bu əsrin digər şairləridir. Nəsr sahəsində Yirmisekiz Mehmed Çələbinin, Əhməd Rəsmi Əfəndinin Səfərnamələri, Səfa və Râmizin Təzkirə janrındakı əsərləri və Rəşidin tarixi mövzulu əsərləri olduqca əhəmiyyətlidir.

XIX əsr Osmanlı Dövləti üçün böyük çətinliklərin yaşandığı, daxili və xarici çətinliklərin artdığı dağılma dönməsinə girildiyi bir tarixdir. Belə bir mühitdə belə divan ədəbiyyatı öz varlığını davam etdirmişdir. Ancaq XVIII Əsrdə ən yetkin nümunələrini verən klassik ədəbiyyat bu dövrdə, "Məhəlliləşmə" cərəyanı içərisində yaşamını sürdürmüşdür. Nəzmdə Əndərunlu Vasif, Əndərunlu Fazil, Keçəcizadə İzzət Molla, Akif Paşa, Şeyxülislam Arif Hikmət, Leyla xanım, nəsrə Esat Əfəndi tanınırdı. Aşıq şeiri sahəsində Bayburdlu Zehni, Ərzurumlu Əmrah, Aşıq Dərdli, Dadaloğlu öndə gələn adlar siyahısında idi.

Tənzimat sonrası Osmanlı ədəbiyyatı

Osmanlı Dövləti ilk dəfə XVII əsrin ortalarından sonra Avropa qarşısında məğlubiyyətlərə uğramağa başladı. II Vyana mühasirəsinin uğursuzluğundan sonra yaşanan məğlubiyyətlərin qarşısını heç cürə almaq mümkün deyildi. XVIII əsrdən etibarənsə Avropanın Osmanlı üzərindəki üstünlüyü rəsmən qəbul edildi. Dövləti, düşüdü vəziyyətdən qurtara bilmək üçün Avropanın çatdığı elm və texniki tərəqqinin ölkəyə intqrasiyası məqsədilə islahatlara başlandı. Bu islahatlar müəyyən bir proqram çərçivəsində olmayıb, köklü dəyişikliklərdən uzaq, qısa müddətli inkişaf məqsədini daşıyan cəhdlər olaraq qaldı. XIX əsrin əvvəllərində III Səlim və II Mahmudun "Qərbləşmə və müasirləşmə" yolunda həyata keçirdiyi tədbirlər də istənilən nəticəni vermədi. Bütün bu səylərə rəğmən Osmanlı Dövləti getdikcə əvvəlki qüdrətini itirir, artıq güclənmiş qərb dövlətləri qarşısında yalnızca varlığını qoruya bilmək haqqında düşünürdü. Bu islahatlar nəhayət 1839-cu ildə Tənzimat Fərmanının elanı ilə tam şəkildə dövlət proqramı çərçivəsinə salınmışdır. Bu müddət ərzində isə qərb mədəniyyətini daha yaxından tanıyan, onu

mükəmməl biçimdə mənimsəyən gənc nəsil yetişməkdə idi. Bu gənc nəslin nümayəndələri, qərb ədəbiyyatının əsasında köhnə ədəbiyyatdan tamamiylə fərqlənən yeni bir cərəyan meydana gətirdilər. Bu dönməm Osmanlı ədəbiyyatı tarixində “Tənzimat dönəmi türk ədəbiyyatı” kimi adlandırılmışdır. Bu ad altında mövcud olmuş ədəbiyyat 1860-1895-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu ədəbi dövrün nümayəndələri isə “Ədəbiyyat-i cədidəçilər” (Yeni ədəbiyyatçılar) kimi tanınmışdır.

Ədəbiyyatı Cədidəçilərin əsas məqsədləri məhv olma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalan imperyanı qurtarmaq, milləti marifləndirmək, elm və mədəniyyətin inkişafına təkan vermək, onları Qərb mədəniyyətinin çatdığı səviyyəyə yüksəldə bilmək idi. Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndələri məqsədlərinə çatmaq üçün ədəbiyyatı bir vasitə olaraq istifadə etmişdir. Tənzimat ədəbiyyatını təmsil edən sənətkarların verdiyi əsərlər sırf bədii ədəbiyyat nümunəsi olaraq qəbul edilə bilməz. Belə ki bu dövrdə yazılmış əsərlər əsasən siyasi məqsədlər üçün yazılmışdır. Yeni qərb yönümlü ictimai və siyasi düşüncələrin ədəbi əsərlər vasitəsilə xalqa izah edilərək əhatə dairələrinin genişlənməsinə çalışılmışdır.ə

1839-cı ildən sonra ölkədə qurulan bəzi əhəmiyyətli təşkilatlar və əvvəllər də mövcud olmuş bəzi birliklər yeniləşmə hərəkatını inkişaf etdirəcək ədəbiyyatçıların yetişməsinə kömək edirdi.1839-cu ildən sonra ölkədə xarici dil bilən gənclərə ehtiyac getdikcə artdı. Bu ehtiyacı ödəmək məqsədiylə məktəblərdən əlavə tərcümə birliklərinin yaradılmasına başlanılmışdı.1832-ci ildə qurulan “Tərcümə Qələmi (Odası)” bu birliklərdən ən önəmlisidir. Tənzimat sonrası ədəbiyyatı təmsil edən ədəbiyyatçıların bir çoxu burada yetişmişdir.

Tənzimat dönəmi mədəniyyət sahəsində əhəmiyyətli rol oynayan başqa bir birlik də “Encümen-i Dâniş” təşkilatı sayılır. Bu təşkilat 1851-ci ildə Osmanlı padşahının fərmanı ilə təsis edilmişdir. Təşkilatın yarandığı ilk illərdə əsas vəzifəsi Darülfünûn'da tədris ediləcək kitablar hazırlamaq idi. Lakin təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd Fransız Akademiyası əsasında yeni bir akademiyanın quruluşunu təmin etmək idi. Dövrün tanınmış elm və mədəniyyət nümayəndələri “Encümen-i Danış” birliyi üçün əhəmiyyətli kitablar yazmış və yətcümə etmişdir. Yazılmış bu əsərlərin də qərb düşüncəsinin əhali arasında geniş yayılmasına müəyyən dərəcədə təsiri olmuşdur olmuşdur.

Yeniləşmə yolunda əhəmiyyətli rola sahib birliklər arasında qəzetlərin də adını çəkmək olar. 1831-ci ildə rəsmi dövlət qəzet olaraq çıxan Təqvim-i Vekayi'den sonra ilk özəl Türkçə qəzet 1840-cı ildə ingilis Cörçil tərəfindən çıxarılmış "Cərideyi Həvadis"dir. Ounu 1861-ci ildə "Tərcümani Əhval" ardındansa "Təsvir-i Əfkar" izləməkdədir. 1860-cı ildən sonra qəzetlərin sayında sürətli artım yaşanmışdır.

Bu təşkilatlar ümumilikdə yeniləşmə məqsədi güdsə də illər keçdikcə onlar arasında fərqli düşüncələr meydana çıxır. Bu dövrdə ədəbiyyatçılar arasında yeniləşməni həyata keçirmək üçün üç əsas ideya hökm sürməkdəydi.

1 - Mədəniyyətçilik ideyası: Qərb mədəniyyətini mənimsəmək və bu yolla inkişafa nail olmaq məqsədini güdüdü. Ən tanınmış nümayəndələri Mustafa Rəşid Paşa, Münif Paşa, Şinasi sayılır. Daha sonra Tofiq Fikrət də bu ideyanın ən qızğın tərəfdarlarından olmuşdur.

2 - Osmanlıçılıq İdeyası: Dinindən asılı olmayaraq, eyni hüquqlara sahib müxtəlif millətlərin Osmanlı səltənəti ətrafında toplanmasını dəstəkləyən düşüncədir. Bu fikrin müdafiəçiləri arasındadır Əli və Fuad paşa başda olmaqla Namiq Kamal və Əhməd Midhət Əfəndi kimi adlar önə çıxmaqdadır.

3 - İslamçılıq ideyası: Yeni inkişaf edən və qərbdən gələn hüquq anlayışı əsasında üzə çıxmışdır. Gələcəkdə dövlətin mənfəəti üçün alınacaq bütün qərarların İslami əsaslara söykənməsini istəyən düşüncə formasıdır. İdeyanın ən qabaqcıl nümayəndəsi Əli Suavi Əfəndi olub.

Tənzimat ədəbiyyatı araşdırıldığında 1860-1885 illəri arasında yazılan əsərlərin eyni mahiyyətdə olmadıqları və dövrün tələblərinə görə bəzi fərqliliklər daşdıqları görülür. Elə bu səbəbdəndir ki ədəbiyyatşünaslar Tənzimat ədəbiyyatını şərti olaraq iki dövrə ayırır:

1 - Birinci Dönəm (1860-1876-cı illər): Bu dönəm öz başlanğıcını İbrahim Şinasinin "Tərcümani Əhval" qəzetini çıxardığı ildən götürmüş və "İ Məşrutyyənin" elanına qədər davam etmişdir. Bu dövrün ədəbiyyatçıları daha çox siyasətçi özəlliyini daşımaqdadır. İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namiq Kamal kimi ədiblər bu yeni ədəbi dövrün ilk nəslini nümayəndələri sayılırlar.

2 - İkinci Dönəm (1876-1885): Daha çox fərdi duyğuların və fəlsəfi düşüncələrin ədəbi əsərlərdə əsas mövzu kimi işləndiyi bir dövrdür. Bu dövrdə ədəbi nümunələrdə ictimai və siyasi məsələlərdən daha çox insan, təbiət kimi ümumi mövzular ələ alınmışdır. İkinci dönəmin əsas

təmsilçilərindən Əbdülhəq Hamid, Rəcəizadə Mahmud Əkrəm və Sami Paşazadə Səzainin adını çəkmək olar.

Tənziyat ədəbiyyatı dönəmində klassik Osmanlı ədəbiyyatı ənənələrinə qarşı çıxılmış, başda nəsr olmaq üzrə, klassik ədəbiyyatın şəkil və növləri üzərində böyük dəyişikliklər edilmişdir. Dilin sadələşdirilməsi yönündə əhəmiyyətli sayılacaq addımlar atılmış, yazılan əsərlərin mövzuları daha çox gündəlik həyata və onun şəkilləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Tənziyat dönəmində ədəbiyyat sahələrində baş vermiş ümumi dəyişiklikləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik :

a) Klassik Osmanlı ədəbiyyatında olmayan teatr, roman, məqalə, hekayə, xatirə, tənqid vəbu kimi bir çox ədəbiyyat növləri inkişaf etdirilmişdir.

b) Fransız İnkilabından sonra Osmanlı sərhədləri daxilində də geniş yayılmış bərabərlik, ədalət, demokratiya kimi yeni düşüncələr ədəbi əsərlərdə də işlənmişdir.

c) Qəzetlərin nəşri sürətlənmiş və bu qəzetlər qərb yönümlü ideyaların xalq arasında yayılması üçün önəmli vasitəyə çevrilmişdir.

d) Yazılan əsərlərdə xalqın asanlıqla anlama biləcəyi sadə bir dilin meydana gətirilməsinə çalışılmışdır.

Osmanlı ədəbiyyat tarixində Tənziyat ədəbiyyatının ikinci nəslə ilə Sərvət-i Fünun ədəbiyyatı arasında olan qısa dövrün ədəbiyyat sahəsində təmsilçiləri **“Ara Nəsil”** olaraq adlandırılmışdır. 1885-1896 illəri əhatə edən dövrdə əsər verən sənətkarlar bir tərəfdən Tənziyat ədəbiyyatının birinci nəslinin nümayəndəsi Namık Kamalın, digər tərəfdən ikinci nəsil tənziyatçılarından Abdülhak Hamid və Recaizâde Mahmud Əkrəmin başqa bir tərəfdən isə ədəbiyyatda yeniliyi qəbul etsə də dil və zövq baxımından Osmanlı ənənəsinə bağlı qalan Müəllim Nacinin təsirinə məruz qalmışdır. Axtar nəslə təmsil edən sənətkarların böyük qismi 1860-cı ildən sonra açılan yeni təhsil müəssisələrinin məzunları idi.

Sərvəti Fünun və Fəcri Ati topluluqları

“Sərvət-i Fünun Topluluğu” eyni adlı məcmuə ətrafında toplanan sənətkarların meydana gətirdiyi ədəbi birliyin adıdır. Bu ədəbiyyatçıların meydana gətirdiyi ədəbiyyata Sərvəti Fünun ədəbiyyatı ya da “ Yeni ədəbiyyat-i cədidə” deyilir. “Ədəbiyyat-i cədidə” Tənzimat dönəmi ədəbiyyatına verilən ümumi addır. Sərvət-i Fünun birliyinin meydana gətirdiyi ədəbiyyatı İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamid, Recaizâde Mahmud Əkrəm kimi sənətkarların meydana gətirdiyi ədəbiyyatdan fərqləndirmək üçün tənqidçilər bu dönəmi "Yeni Ədəbiyyat-i Cədidə" adlandırmışdır.

1890-cı ildə Əhməd İhsan Tokgöz “Sərvət” adlı yeni bir qəzet çıxarmağa başlamışdır. Bu qəzetin ayrıca “Sərvət-i Fünun” adlı kiçik bir əlavəsi də var idi. Sonrakı illərdə qəzet bağlansa da onun əlavəsinin nəşri davam etdirilmişdir. “Sərvəti Fünun” yarandığı ilk vaxtlarda ədəbi bir mahiyyət daşıyırdı. Bu jurnal içərisində hər cürə ensiklopedik məlumat olan bir məcmuəni xatırladırdı. “Sərvət-i Fünun” ədəbi məcmuə halına gətirilməsinin özü də bir təsadüf nəticəsində baş vermişdir.

Bu dövrdə “Məlumat” adlı bir başqa məcmuə işıq üzü görməkdəydi. “Məlumat” jurnalında Recaizâde Mahmud Əkrəmin “Şemsa” adlı kiçik hekayəsini icazəsiz olaraq dərc edilir. R.M.Əkrəm bu hadisəni Sərvət-i Fünun jurnalında tənqid edir. Bu yolla Əkrəmlə məcmuə sahibi Əhməd Lütfü arasında bir yaxınlıq başlayır. Bundan sonra Əhməd İhsan məcmuənin ədəbi bir mahiyyətə bürünməsi üçün Recaizâde Mahmud Əkrəmdən kömək istəyir. R.M.Əkrəmsə öz növbəsində tələbələrindən Tofiq Fikrətə bu işlə maraqlanmağı tapşırır . Beləcə 1896-cı ilə qədər ensiklopedik səciyyə daşıyan jurnal ədəbi mahiyyət qazanmış olur.

256-cı sayından etibarən (1896 Yanvar) qısa müddətdə dövrün “Məktəb”, “Hazine-i Fünun”, “Məlumat” və digər jurnallarında fəaliyyət göstərən, Recaizâde Mahmud Əkrəm və Abdülhak Hamid kimi sənətkarların təsiriylə yeni ədəbiyyat anlayışına görə əsər verən sənətkarlar, Sərvəti Fünun məcmuəsi ətrafında toplandılar. Beləcə XIX əsrin sonlarında yeni bir ədəbiyyat zümresi meydana gəldi. Bu zümərəyə daxil olan sənətkarları aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar: Xalid Ziya, Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Mehmed Rauf, Hüseyin Cahid, Əhməd Şuayb, Hüseyin Sirət, Süleyman Nəsim, Hüseyin Suad, Əhməd Rəşid, Cəlil Sahir, Əhməd Hikmət və başqaları.

“Sərvəti Fünun” ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətləri:

- 1) Klassik ədəbiyyat ənənələri tamamiylə dəyişdirildi .
- 2) Müasir Fransız ədəbiyyatı nümunə kimi qəbul edildi.
- 3) Əsərlərdə cəmiyyətlə bağlı heç bir məsələ ələ alınmadı. Xəyali düşüncələrin yer aldığı və həqiqi həyatla heç əlaqəsi olmayan yeni bir ədəbiyyat meydana gəldi.
- 4) Tənzimat ədəbiyyatında başlanan dildə sadələşmə başlansa da, bu dövəndə istifadə edilən Türkçə yenidən ərəbcə və fars tərkibləriylə doldu. Anlaşılması çətin olan yeni bir dil meydana gəldi.
- 5) Şeirlərdə ərüz vəznindən istifadə edildi. Ədəbiyyata avropa şeirində istifadə olunan sonet, terza-rima, sərbəst müstəzad kimi yeni nəzm şəkilləri gətirildi.
- 7) Duyğuları ifadə edə bilmək üçün yeni söz və tərkiblərin axtarışına başlandı. Şeirdə ifadəni zənginləşdirmək üçün dilə yeni imic sistemləri qazandırıldı.
- 8) Hekayə və roman sahəsində texniki baxımdan möhkəm və müvəffəqiyyətli, əsərlər yazıldı.
- 9) Bu dövə ədəbiyyatında Fransız realist və naturalist yazarlarının təsiri böyük idi.

Fəcr-i Ati Türkiyədə 1908 Hökumət inqilabından sonra meydana gələn ilk ədəbi hərəkət sayılır. 1901-ci ildə Sərvəti Fünun məcmuəsinin qısa müddətə bağlanması üzərinə, bu məcmuə ətrafında toplanmış şair və yazıçıların birliyi dağılır. İstanbulda ədəbiyyat fəaliyyəti sahəsindəki sükut. 1908-ci ilə qədər davam etmişdir. Əvvəllər ayrı-ayrı məcmuələrdə yayım həyatlarını davam etdirən bu gənclər ilk olaraq 20 Mart 1909-cu il tarixində İstanbulda nəşr olunan "Hilal" qəzetində ilk yığıncaqlarını həyat keçirmişdir. İlk vaxtlar birliyin adı "Fəcri Ati Əncüməni" olaraq müəyyənləşdirildi. "Gələcəyin işığı" mənasını verən bu adda məcmuə çıxarılması da yığıncaqda alınan qərarlardan idi.

Ancaq bu jurnalın nəşrini həyata keçirmək mümkün olmadı və bu gənclər öz ədəbi fəaliyyətlərini "Sərvəti Fünun" məcmuəsində davam etdirərlər. Daha sonra yavaş yavaş böyüyən "Fəcri Ati" birliyi 24 Fevral 1910-cu ildə "Sərvəti Fünun" jurnalında (977-ci nömrəsində) nəşr etdikləri bir bəyannamə ilə özlərini ictimaiyyətə rəsmi olaraq tanıtdılar. Belə bir bəyannamənin nəşri Türk ədəbiyyatında ilk belə hadisə idi.

Əhməd Sami, Əhməd Haşim, Emin Bülend, Emin Lami, Tahsin Nahid, Cəlal Sahir, Cəmil Süleyman, Həmdullah Sübhi, Rəfiq Xalid, Şəhabəddin Süleyman, Əbdülhəq Hayri, İzzət Melih, Yaqub Qədri bu ədəbi axımın nümayəndələrindən idi.

Birliyin əleyhdarları “Fəcri Atıçıları” ədəbiyyata heç bir yenilik gətirməməkdə və “Sərvəti Fünun” ədəbiyyatını təkrar etməkdə günahlandırmışdır. Bu tənqidlərdən sonra bəzi üzvlər birlikdən ayrıldı. “Fəcri Atı” birliyini meydana gətirənlərin bir çoxu daha sonra “Milli ədəbiyyatın” yaranıb, inkişaf etməsində əvəzsiz rola sahib sənətçilərdən oldu. Və beləcə bu birlik “Ədəbiyyat-i Cədidədən” “Milli ədəbiyyata” keçiddə körpü vəzifəsi görmüş oldu.

Milli Dönəm Türkiyə ədəbiyyatı (1911-1923-cü illər)

Milli Dönəm Türkiyə ədəbiyyatı türk millətinin milli dəyər və düşüncələrini ön planda tutan, əsərlərin yazılışında sadə dilə önəm verən və şeirdə heca vəznindən geniş bir şəkildə istifadə edilən ədəbiyyat axınına verilən adıdır.

Tanzimat'tan sonra, imperatorluğun düşdüyü böhranlı vəziyyətdən xilas olması və yenidən köhnə gücünə qovuşa bilməsi üçün bəzi siyasi görüşlər irəli sürülmüşdür. Bu görüşlərin ən əhəmiyyətliləri: Mədəniyyətçilik, Osmanlıçılıq, İslam birliyi (İttihadi İslam) fikirləri idi. Düşüncə həyatına hakim bu üç siyasi görüş 1908-ci ildə yəni II Məşrutiyənin qəbuluna qədər davam etdi. II Məşrutiyənin elanından sonra bu görüşlərə “Türkçülüğü” əsas alan “Milliyyətçilik” fikri də, əlavə olundu.

Türkçülük axını xüsusilə Tənzimat ədəbiyyatçılarından olan Əli Suavi, Əhməd Vəfiq Paşa, Süleyman Paşa və Şəmsəddin Saminin fəaliyyətləriylə elmi şəkildə inkişaf etmişdir. Bursalı Mehmed Tahir bəyin, Vələd Çələbi və Nəcib Asımın yazıları sayəsində isə bu düşüncə əhatə dairəsini daha da genişləndirdi.

Mehmed Əmin Yurdakulun “Türkçe Şiirler” kitabı və digər şeirləri ilə, Türkçülük axımı ədəbiyyat sahəsinə keçdi. II. Məşrutiyənin elanından sonra Türk Dərnəyi (1908), Türk Yurdu (1911), Türk Ocağı (1912)

dərnəklərinin qurulması Türkcülüyə əsaslanan "Milliyyətçilik" axınıni bir tərəfdən siyasət, digər tərəfdənsə ədəbiyyat sahəsində inkişaf etdirdi

1908-ci ildə sonra islamiyyətdən əvvəlki türk dili və ədəbiyyatı, türk tarixi, türk mədəniyyəti araşdırılmağa başlandı. Türklərin tarix boyunca meydana gətirdikləri dəyərlərin, sistemli bir şəkildə ortaya qoyulması üçün əsaslı işlərin görülməsinə başlandı. Dövrün hökuməti də bu sahədə olan fəaliyyətləri dəstəklədi.

Eyni tarixlərdə Selanikdə olan bəzi gənc şair və yazarlar türkcəni qəti şəkildə sadələşdirmək, xalqın danışdığı dildə əsər vermək üçün işlərə başlamışdır. Ömər Seyfeddin və Əli Canib tərəfindən əsası qoyulan bu hərəkata bir müddət sonra Ziya Göyalp da qoşuldu. Z.Göyalpın 1911-ci ildə yazdığı "Turan şeiri" sonradan Türkcülük və Milliyyətçilik hərəkatının proqramı şəklini aldı. Bu ədiblər 1911-ci ildə Selanikdə "Gənc Qələmlər" adlı bir məcmuə çıxarmağa başladılar. 11 aprel 1911-ci il tarixində "Gənc Qələmlər" jurnalında nəşr olunan Ömər Seyfeddin'in "Yeni Lisan" məqaləsi isə dillə bağlı ediləcək dəyişikliklərin proqramı olaraq görüldü.

Yeni Lisan tərəfdarlarının dil sahəsində həyata keçirmək istədiyi islahatları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Türkcədə mövcud olan ərəb və farsca qayda-qanunlar dildən çıxarılmalıdır.
- 2) Yeni sözlərin yaradılmasında Türkcənin öz imkanlarından yararlanmaq lazımdır.
- 3) Ərəb və farscada olan sözlər türk dilində olduğu kimi yazılmalıdır.
- 4) Elm sahələrində istifadə ediləcək terminlər üçün Ərəbcədən yararlanmaq olar.
- 5) İstanbul ləhcəsi əsasında yeni bir "Ədəbi dil" formalaşdırılmalıdır.
- 6) Əski Türk ləhcələrindən dilin lüğət fonduna yeni sözlərin keçməsinin qarşısı alınmalıdır.
- 7) Dil və ədəbiyyat Şərqi və Qərbi təsirindən birdəfəlik qurtarılmalı, Milli ədəbiyyatın inkişafı üçün münbit şərait yaradılmalıdır.

Bu fikirlər əvvəllər də Namiq Kamal, Menemenlizâde Mehmed Tahir, Nəbizadə Nazim, Şəmsəddin Sami kimi şəxsiyyətlər tərəfindən irəli sürülsə də, bunları söyləyənlərin özləri türkcəni düşündükləri kimi

istifadə etməmişdirlər. "Gənc Qələmlər" ətrafında toplanan gənclərin ən əhəmiyyətli müvəffəqiyyətləri, söylədiklərini yazılarında da tətbiq etmələri oldu. Milli ədəbiyyat axınının ən tanınmış nümayəndələrini bu şəkildə qruplaşdırma bilərik:

Şeir sahəsində tanınan sənətkarlar: Mehmed Əmin Yurdakul, Ziya Göyalp, Ömər Seyfəddin, Əli Cənib Yöntəm, İbrahim Alaəddin Gövsa, Halit Fəxri Ozansoy, Yusif Ziya Ortaç, Enis Behiç Koryürek, Orhan Seyfi Orhon, Faruk Nafiz Çamlıbel, Şükufe Nihal, Xalide Nüsrət Zorlutuna, Emin Bülənd və s.

Hekayə və roman janrının öndə gələn isimləri: Ömər Seyfəddin, Yaqub Qədri, Xalide Edip, Əhməd Hikmət, Müfide Fərid, Rəfiq Xalid.

Pyes janrının təmsilçiləri: Orhan Seyfi, Xalid Fəxri, Aka Gündüz. Ədəbiyyat tarixi və tənqid sahəsində məşhurlaşanlar: Fuad Köprülü, Əli Cənib, İbrahim Alaəttin və s...

Cümhuriyyət Dönəmi Türkiyə Türkcəsi.

I Dünya müharibəsindən sonra (1914-1918) süquta uğrayan Osmanlı imperiyasının küllərindən törəyərək "Qurtuluş Savaşı"yla yeni bir dövlət kimi formalaşan Türkiyə Cümhuriyyəti dünyaya, türkün qüdrətini bir daha sübut etmiş oldu. Türkiyə Cümhuriyyətiylə Osmanlı səltənətində fərqli idarəçilik və dövlət anlayışı olmuşdur. Osmanlı "Ümmət" anlayışına və "Şəriyyət" qanunlarına bağlı bir dövlət quruluşuna sahib idi. Yeni qurulan Türkiyə Cümhuriyyəti isə sosial sferada köklü dəyişiklik və inkişafı nəzərdə tutan idarəçilik sistemini qəbul etmişdi.

III Səlim dönəmindən üzə çıxan və Tənzimat illərində geniş yayılan dövlət daxilindəki islahatlar istənilən nəticəni vermirdi. Bu islahatların heç biri cəmiyyətin strukturunu təməldən dəyişməsi və inkişafına güclü təsir edə bilməmişdi.

Cümhuriyyət dönəmində edilən dəyişikliklər Musdafa Kamal Atatürkün "Müasirləşmək" prinsipinə əsaslanırdı. Atatürkün fikrincə ölkədə köklü dəyişikliklər edə bilmək üçün ilk öncə insanlar arasında "Düşüncə dəyişikliyi" həyata keçirmək lazımdır. Onun bu fikri isə "Laikilik" prinsipinə söykənir. Elə buna görədir ki "Layikilik" prinsipinin Türkiyə "Ana Yasasına" (Konstitusiyasına) rəsmən daxil edilməsi 1937-ci

ilə aid olsa da, bu prinsiplə bağlı islahatlar hələ 1924-cü ildən həyata keçirilmişdir.

Şəriyyət qanunlarını qəbul edən və bu formada idarə olunan Osmanlı imperatorluğunda “Milli Dil” (Dövlət dili) anlayışı yox idi. Ancaq cümhuriyyətin qurulmasıyla dil hər tərəfli bir şəkildə işlənərək dövlətin qarşısında duran ən əsas siyasi məsələ halını almışdır.

1908-1923-cü illəri əhatə edən II Məşrutiyə dönəmi siyasi sahədə uğursuz nəticələrlə üzləşsə də, ədəbiyyat və dil sahəsində “Milliyyətçiliyin” dirçəlməsinə yol açdı. Lakin bu dövəmdə Osmanlı dili və Mədəniyyətini təbliğ edən, bu sahədə əsərlər yazan sənətkarlar da az deyil. Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Əhməd Haşim, Xalid Ziya Uşaklıgil kimi söz ustaları yaradıcılıqlarında köhnə ədəbiyyatı təbliğ etmişdir.

1839-cu ildən 1923-cü ilədək davam edən Türkcənin sadələşdirilməsi prosesində bir başqa maraqlı məqam diqqət çəkməkdədir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən ədiblərin özləri də, ərəb və farscadan tam şəkildə təmizlənmiş Osmanlı türkcəsini təsəvvür edə bilməmişdir.

XX əsrə damğasını vuran dilçilik sahəsindəki ən böyük inqilab isə sözsüz ki, “Yeni Lisan” hərəkatıdır. Bu hərəkatın liderlərindən olan Ömər Seyfəddin və Ziya Göyölp də, əsrlərdir türkcəyə daxil olmuş xarici ünsürlərin tam şəkildə təmizlənmə bilməsi üçün onilliklərin lazım olduğunu təsdiqləyiblər.

Tənzimat sonrası Qərbə meyilliliyin artması nəticəsində türkcəyə yeni bir dildən (“Fransızcadan”) sözlərin kütləvi axını dilin sadələşdirilməsiylə bağlı vəziyyəti bir qədər də qəlizləşdirmişdi.

M.K.Atatürk gələcəkdə türk dili sahəsində edilməsi lazım olan islahatlar haqqında 1930-cu idə oxumuş olduğu Sadi Maksudi Arsalın “Türk dili için” kitabının üz qabığına bu sözləri qeyd etmişdir:

“Milli his (toplum bilinci) ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması milli hissın inkişafında (gelişmesinde) başlıca muessirdir (Etkendir). Türk dili dillerin en zenginlerindedir. Yeter ki, bu dil şuurla (bilinçli olarak) işlensin!...Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk Milleti dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır.”

İstanbul darülfünununda müəllim kimi çalışan Fuad Köprülü auditoriya qarşısındakı çıxışlarından birində yeni qurduqları dövlətin yalnız elmi təməllər əsasında inkişaf edə biləcəyini vurğulayaraq, İstanbul Darülfünunu tərkibində “Türkiyyat institutu”nun yaranmasıyla bağlı təklif irəli sürmüşdür.

Bu təkliflə bağlı aparılan on aylıq hazırlıqdan sonra 12-noyabr 1924-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti Nazirlər Kabinetinin “1111” sayılı qərarıyla İstanbul Darülfünununa bağlı “Türkiyyat İnstitutu” quruldu. İnstitutun qurulmasında əsas məqsəd ən qədim dövrdən başlayaraq türk mədəniyyətini müxtəlif mənbəələr əsasında araşdırmaq və əldə olunmuş nəticələrlə bağlı xalqı marifləndirmək idi. İnstituta rəhbərlik etmək Fuad Köprülünün özünə tapşırılmışdır.

Bu hadisədən sonra türk diliylə bağlı aparılan islahatları şərti olaraq bir neçə yarım dövrə bölmək olar. Buraya ilk olaraq ərəb və farscanın tədrisinin dayandırılmasını, dilin sürətli inkişafı üçün “Əlifba inqilabının” həyata keçirilməsini, 3 mart 1924-cü ildə qəbul edilən “Tevhidi Tədrisat” (Təhsilin Birləşdirilməsi) qanununun qəbulunu aid etmək olar.

1925-ci ildə İslam təqvimini və zaman bölgüsü beynəlxalq təqvimlə əvəzləndi. 1928-ci il 20-mayda alınmış qərar ilə ərəb əlifbasına uyğun yazılan rəqəmlər Latın rəqəmləriylə əvəzləndi.

Əlifba dəyişimi.

Cümhuriyyət dönəmində dil sahəsində aparılan islahatların ən mürəkkəbi “Hərflər (əlifba) İnqilabı” 1923-1928-ci illərdə müşahidə olunan uzunmüddətli müzakirələrdən sonra qəbul edilmişdir.

XX əsrə qədər müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşamış türklər Göytürk, Uyğur, Mani, Brahmi və Ərəb əlifbalarından istifadə etmişdir. Tənzimat fərmanının verilməsindən əvvəl ölkədə mövcud olan Şərqi təsiri Avropa mədəniyyəti əvəzlədi. Elə bu dövrdən başlayaraq türkcənin yazı sistemiylə bağlı ortaya müxtəlif narazılıqlar çıxmışdır.

Tənzimat fərmanının verildiyi dövrdən etibarən ədəbiyyat və dil sahəsində köklü dəyişikliklər etmək istəyən ədəbiyyatçılar iki fərqli qrupda fəaliyyət göstərirdi.

Birinci qrupda olan sənətkarlar ərəbcənin türk dili üçün müxtəlif maneələr yaratdığını düşünürdü. Onlar bundan çıxış yolu kimi mövcud əlifbanı tamamiylə dəyişdirilməsini deyil də, onun üzərində müəyyən düzəlişlərin edilməsini istəyirdilər.

İkinci qrupun nümayəndələri isə bir qədər də irəli gedərək ərəb yazı sisteminin ümumiyyətlə türk dillərinin tələbatlarına cavab vermədiyini və onun birmənalı şəkildə dəyişdirilməsinin vacib olduğunu deyirdilər.

Ərəb dili ilə türkcə arasında əlifba məsələsiylə bağlı ortaya çıxan problemlərdən biri də, türkcənin iltisacı, ərəbcənin isə flektiv dillər qrupuna aid olması idi. Bundan əlavə türkcə danışdığı dilində sait səslərin, ərəbcədə isə samitlərin istifadəsinə geniş yer verilir.

Latın qrafikalı əlifbanın qəbuluyla bağlı ilk müzakirələr hələ 1923-cü ildə başlamışdır. Ancaq ictimaiyyətin belə bir yeniliyə tam hazır olmaması islahatın həyata keçirilməsini uzun müddət gecikdirmişdir. Belə ki, İzmir İqtisadi Konqresində Əli Nəzmi və vir neçə məsləkdaşının ilk dəfə olaraq əlifba dəyişikliyi ilə bağlı təklif irəli sürmələri başda Konqresə sədrlik etmiş Kazım Qarabəkir Paşa olmaqla bir çoxlarının narazılığına səbəb olmuşdur.

İzmir Konqresində latın əlifbasının qəbulunu dəstəkləyənlərdən biri olan Hüseyin Cahit Yalçının İstanbulda mətbuat nümayəndələrinin iclasında bu məsələni yenidən gündəmə gətirmək istəməsi bu dəfə Atatürkün özü tərəfindən rədd edildi. İllər sonra Fərik Rıfki Atayla söhbətlərdən birində Musdafa Kamal bu cürə addım atmasının səbəbini aşağıdakı şəkildə izah edib: "Hüseyin Cahit bana vakitsiz bir iş yaptırmak istiyordu. Yazı inkilabının daha zamanı gəlməmişti..."

1925-ci il 25 mart tarixində TBMM-də çıxış edən İzmir millət vəkili Şükrü Saracoğlu "Təhsil büdcəsiylə" bağlı nitqi zamanı edilən bütün fədakarlıqlara rəğmən xalqın böyük hissəsinin hələ də, oxuyub-yaza bilməməsini köhnə üsullu ərəb əlifbasıyla əlaqələndirir. Onun bu çıxışı TBMM-də böyük etirazla qarşılandı. Bu və buna bənzər bir çox hadisələr Atatürkün bir daha nə dərəcədə haqlı olduğunu ortaya qoymuşdur. Bu baxımdan 1924-1928-ci illər "Yeni Türk əlifbasının" qəbulu üçün uyğun şəraitin yaradılması dönəmi kimi qiymətləndirilir.

1928-ci ildə uyğun şəraitin yaranmasından istifadə edən Musdafa Kamal Fəlih Rıfqi Atay, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Ruşən Əşrəf Üneydin, Əhməd Cavad Əmrə, Raqib Hülusi Özdəm, Fazil Əhməd

Ayqaç, İbrahim Qrandi, Mehmed Emin Erişgil və İhsan Sunqudan ibarət “Dil Encümeni” komissiyasının yaradılması haqda fərman verdi. Komissiyanın yaradılmasında əsas məqsəd qısa zamanda türkcənin səs quruluşuna uyğun əlifbanın tərtib edilməsi idi. Tədqiqat qrupunun (Komissiyanın) fəaliyyəti sırasında qarşılaşdığı bütün çətinliklər şəxsən M.K.Atatürk tərəfindən aradan qaldırılıb.

Həyata keçirilən iki aylıq qızğın araşdırmalardan sonra hazırlanan yeni əlifbanın içərisində nə ərəb əlifbasında olan lüzumsuz hərflərə, nə də Avropa millətlərinin yazı sistemində görülən “ch, sch, tsch” kimi ikili,üçlü və dördlü hərf kombinasiyalarına yer verilməmişdir. Bunlardan əlavə xarici dillərdən alınan “c, ç, g, j, ş” kimi hərflər müasir Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmışdır.

Tədqiqat qrupunu maraqlandıran ən əhəmiyyətli nöqtələrdən biri də, qəbul olunacaq əlifba siyasətinin təhsil sistemində tətbiq edilmə müddətiylə bağlı idi. Komissiya üzvləri yeni əlifbanın beş ildən on beş ildək bir müddətdə tam şəkildə mənimsəniləcəyini düşünürdü. Falih Rıfqi komissiyanın hazırladığı yeni əlifbanı Atatürkə təqdim edərkən, Musdafa Kamalın layihənin icrasıyla bağlı dediyi sözlər onun dahiliyini bir daha sübut etməkdədir. Falih Rıfqi bu görüşlə bağlı xatirələrində yazır:

“...Atatürk bana sordu:

-Yeni yazıyı tətbiq etmək için ne düşündünüz?

-Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var, dedim. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yeni yazılı kısmı artıracaklardır. Daireler ve yüksek mektepler için de tedrici bazı usuller düşünülmüştür.

Yüzüme baktı:

-Bu ya üç ayda olur, ya da hiç olmaz, dedi.

Hayli radikal bir inkilapçı iken ben bile yüzüne bakakalmıştım.

_Çocuğum, dedi, gazetelerde yarı sütun eski yazı kaldığı zaman dahi, her kes eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu bizim yazı da Enverin yazısına döner. Hemen terk olunuverir....”

15 avqust 1928-ci il Cümhuriyyət qəzetində Yunis Nadinin yeni əlifbayla bağlı maraqlı bir yazısı dərc olunmuşdu. Yunis Nadinin əlifbayla bağlı layihənin tətbiqi üçün ən az on ilin lazım olduğunu deməsi Atatürk tərəfindən etirazla qarşılandı. Hazırlanması uzun müddət davam edən bu layihənin icrasından öncə M.K.Atatürk Sarayburnu parkında həyata keçirdiyi tarixi çıxışında bu sözləri söyləmişdir:

“...Bir milletin heyet-i içtimayenin (toplumun) yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez, bundan bundan insan olarak utanmak lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir. İftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türkün seviyyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık bu mazinin (geçmişin) hatalarını kökünden Hataları tashih edeceğiz (düzelteceğiz)...”

Bundan sonra 1928-ci il 11-29 avqust tarixlərində Atatürkün başçılığıyla “Əlifba islahatıyla bağlı iclaslar” həyata keçirilmişdir. Əlifba inqilabıyla bağlı “Əlifba Encümeninin” hazırladığı üç əsas prinsip dövrün baş naziri İsmət İnönü tərəfindən mətbuata açıqlanmışdır.

İclaslardan sonrakı günlər (23 avqust-21 sentyabr) Atatürkün başçılığıyla yeni əlifbanın xalq tərəfindən mənimsənilməsi məqsədiylə həyata keçirilən səfərlərə həsr olunmuşdur. 1928-ci ildə qanun halına salınan layihənin iki gün sonra (2 noyabr 1928-ci il \ 1353 sayılı qanunla) tətbiqinə başlanıldı.

Türkiyə tarixində həyata keçirilmiş siyasi və iqtisadi dəyişikliklərdən ən önəmlisi sayılan “Hərflər İnqilabı” İngiltərə başda olmaqla bir çox xarici medya orqanlarında da, müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Dil İnqilabı.

1920-cu ildə məktəblərdə ərəb və farsca dərslərinin ləğv olunmasıyla yazarlar və jurnalistlər də, bacardıqları qədər bu dillərdə olan sözlərin istifadəsini azaltmışdır.

Ancaq Cümhuriyyətin ilk illərində insanların yeni türkcədən asanlıqla istifadə edə bilmələri üçün nə bir lüğət, nə də bir qramatika kitabı var idi. Bu məqsədlə daha öncə əlifba layihəsizi hazırlamaqla

vəzifələndirilən “Dil Encüməni”nin heyəti daha da gücləndirilərək bu dəfə “Dil İstişarə Heyyəti” adını aldı. Bu dəfəki heyətin qarşısına qoyulan əsas vəzifə yeni türkcəyə bağlı lüğət ərsəyə gətirmək idi. Heyətə yeni qatılanların siyahısında Əhməd Rasim, Rəşad Nuri, Cəlal Sahir, Vələd Çələbi, İsmayıl Hikmət Ertaylan, Besim Atalay, İbrahim Nəcmi, Həmid Zübeyr , Həsən Fəhmi, İshaq Refet, Mehmed Baha, Yaşar Bəylər və dönəmin Etnoqrafiya Muzeyinin müdürü Mezsaros kimi ədəbiyyat və düşüncə adamlarını görmək olar.

Yeni heyətin toplantılarını “Təlim Tərbiyyə Heyəti” bölümünün başqanı Mehmed Emin Erişgil idarə edirdi. İstişarə Heyətinin qarşısına orfaqrafik lüğət və yeni qramatika kitabının hazırlanmasıyla yanaşı ehtiyac duyulan terminlərin türkcə qarşılığının tapılması kimi məsuliyyətli bir vəzifə də qoyulmuşdu. Terminlərin türkləşdirilməsi məqsədiylə 1928-ci ildə Professor Neşet Ömər in başçılığı altında 15 İstanbul Darülfünun müəllimindən ibarət tədqiqat qrupu yaradıldı. Qrup qısa zamanda hazırladığı layihəni Ankarada yerləşən Dil İstişarə Heyyətinə təqdim etmişdir.

Dil İstişarə Heyyəti isə ilk iş olaraq Şəmsəddin Saminin “Kamusi Türki” və Mehmet Bahanın “Yeni Türkçe Lügat”ı əsasında hazırladıkları 2500 sözdən ibarət “İmla Lügatı” kitabını 1928-ci ilin dekabr ayında geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir. Bu lüğət 1941-ci ilədək təhsil ocaqlarında və bir çox dövlət orqanlarında istifadə olunub.

1928-1932-ci illər arasında türk dilləriylə bağlı bəzi kitablar nəşr olunurdu. Bunlardan ən önəmlisi Sadri Maqsudi Arsalın “Türk dili için: Geçmişteki, Bugünkü ve Gelecekteki Yazı dilimiz” adlı kitabı sayılırdı. Kitab Musdafa Kamal Atatürkün də diqqətini özünə çəkə bilmişdi. Atatürk kitabın içərisinə “Türkcənin savadlı bir şəkildə araşdırılmasıyla” bağlı mövzunun əvvəlində qeyd etdiyiniz fikirlərini yazmışdır.

1928-ci ilin 17 fevral tarixində Ankarada baş nazir İsmət Paşanın rəhbərliyiylə baş tutan toplantıda yeni “Türk söz kitabı”nın və Larausenin kitabı əsasında Fransızca-Türkcə lüğətin hazırlanmasıyla bağlı qərarlar qəbul olundu.

Lakin Dil Heyətində yetəri qədər peşəkar dilçilərin olmaması, 1931-ci ildə birliyin dağılmasıyla nəticələndi. Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu Dil Heyətini apardığı araşdırmaların heç birində elmi əsaslara istinad etməməkdə günahlandırmış, adı çəkilən sahələrdə yalnız daimi bir

qurumun fəaliyyətə başlayacağı təqdirdə müəyyən uğurların əldə edilə biləcəyini söyləmişdir.

1929-cu ildən sonra Atatürk tarix və dil məsələləriylə daha yaxından maraqlanmağa başlamışdır. Avropa tarixi qaynaqlarını araşdıran Atatürk bu kitablarda Türklərin sarı irqdən yaranmış, heç bir mədəniyyətə sahib olmayan, barbar vir topluluq kimi yalnız və əsassız faktlarla alçaldıldığıнын şahidi olmuşdur. Avropada güclü təbliğatı gedən bu fikirlərin qarşısını almaq üçün öncələri Türk Ocaqlarına bağlı olan “Türk Tarixi Tədqiq Heyəti” 12 aprel 1931-ci ildə “Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyəti” (müasir Türk Tarix Qurumu) adını alaraq fəaliyyətini xüsusi bir dərnək şəklində davam etmişdir.

1932-ci ilin iyul ayında toplanan Türk Tarix Qurultayında seçilən Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyətinin üzvləri bir neçə gün sonra daha dəqiqi 11 ilulda Atatürk tərəfindən prezident malikanəsinə dəvət olunmuşdur. Dəvət əsnasında gələcək il üçün hazırlanacaq “Böyük tarix” kitabıyla yanaşı, Türk tarixi Tədqiq Cəmiyyətiylə paralel şəkildə fəaliyyət göstərəcək Türk Dili Tədqiq Cəmiyyətinin qurulmasına qərar verilir. 1932-ci ilin 12 iyul tarixində bu qurumun yaradılmasıyla Türkiyədə “Dil İnqilabının” rəsmən əsası qoyulmuşdur. Yeni yaradılmış cəmiyyətin sədri Samih Rıfat və ümum yazı işləri müdürü Ruşen Əşrəf Mustafa Kamalın özü tərəfindən bu vəzifələrə təyin olunmuşdu.

XX əsrin ilk yarısında Türk diliylə bağlı görülən bütün tədbirlərin məqsədlərini aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

- 1)** Türkcəni Osmanlıcanının dilə zərər vuran qalıqlarından qurtarmaq.
- 2)** Ədəbiyyatçıların diliylə xalqın dilini (danışıqla-yazı dillərini) maksimal şəkildə bir-birinə uyğunlaşdırmaq.
- 3)** Türkiyə Cümhuriyyətində təhsil birliyini əldə etməklə yanaşı təhsilin özünü bütövlüklə milliləşdirmək.
- 4)** Dildə türkcənin öz hesabına yeni sözlərin yaranma prosesini sürətləndirmək.

Günəş Dil Nəzəriyyəsi.

1934-1936-cı illərdə Musdafa Kamal türk və digər dünya dillərinin köklərinin araşdırması sahəsində müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərin nəticəsində isə ortaya çıxan “Günəş Dil Nəzəriyyəsi” bir çoxları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Bu nəzəriyyə türkcənin digər dünya dillərinin yaranmasında təməl rolunu oynaması fikrini müdafiə edir. Başqa sözlə bu nəzəriyyəyə görə dünyadakı bütün dillər Türkcədən doğulmuşdur.

Nəzəriyyənin yaranmasında ən böyük rolu Viyanalı (Avstriya) türkoloq Hermann F.Kivergitch oynayıb. Viyana universitetinin yetirməsi olan Kivergitch türkcə haqda sosioloji və antropoloji yollarla əldə etdiyi məlumatları S.Freudun psixanaliz düşüncələriylə birləşdirərək dünya dillərinin qohumluq prinsiplərini müxtəlif yöndən araşdırmağa çalışmışdır. Bu sahədə hazırladığı 41 səhifədən ibarət fransızca yazılmış “Türk dillərindəki bəzi ünsülərin psixologiyası” adlı araşdırmasını Atatürkə göndərmişdir.

Bu araşdırmasında Kiverditch əldə etdiyi nəticələri türk, monqol, mancur, tunquz, fin, macar, yapon, het illərinə tətbiq etməklə onlar arasında qohumluq əlaqələrinin mövcudluğunu aşkarlamağa çalışmışdır. Ancaq onun araşdırmalarında bu nəzəriyyə “Günəş Dil Nəzəriyyəsi” adıyla verilməmişdi. Bu ad ilk dəfə Atatürk tərəfindən hazırlanan “Etimoloji, Morfoloji və Fonetik baxımdan Türk dili” adlı qeyd dəftərçəsinin yeddinci səhifəsində çəkilib.

Bu nəzəriyyə praktiki baxımdan o dövrdə “Türk dili və tarixi” tezisləriylə əsaslandırılmağa çalışılmışdır. Bu tezislərə görə Aralıq dənizi ətrafında mövcud olmuş mədəniyyətlərin kökü Orta Asiyadan gəlməkdədir. Başqa sözlə Aralıq dənizi ətrafındakı mədəniyyətlər “Əski Türk Mədəniyyətlərindən” qaynaqlanmışdır. Ancaq “Günəş Dil Nəzəriyyəsinin” müasir dövrdə heç bir elmi əsası mövcud deyil.

Bundan əvvəl, daha dəqiqi 1922-ci ildə Almaniyalı mütəxəssis Ernst Böhlen Alman dilinin tarixini qədimlərə apararaq onu dillərin anası hesab edən “Ay dil nəzəriyyəsinin” yaratmışdır.

1936-cı ildə Türk Dili Tədqiq Cəmiyyətinin təşkil etdiyi “III Türk Dili Qurultayında” Günəş Dil Nəzəriyyəsi geniş bir şəkildə müzakirə olunmuşdur. Nəzəriyyə dilçilərin marağını bir o qədər çəkməsə də, Atatürk onun araşdırılmasında təkid etmişdir. Günəş Dil Nəzəriyyəsi böyük əksəriyyət tərəfindən “Heç bir əsası olmayan boş bir xəyal” kimi qiymətləndirilmişdir.

Ancaq belə bir məqamda ortaya maraqlı bir sual çıxır. Döyüş meydanlarında və dövlət idarəçiliyində öz dahiliyini sübut etmiş Atatürk kimi şəxsiyyət nəyə görə heç bir elmi əsası olmayan bir nəzəriyyəylə bu qədər dərinə maraqlanmışdır?... Bundan əlavə Musdafa Kamalın tarixən yer üzərində mövcud olduğu deyilən "MU Qitəsiylə" bağlı araşdırmalara başlamasının əsl səbəbi nə idi?... Qərībā də olsa bu sualların cavabı mütəxəssislər tərəfindən hələ də aşkarlanmamış qalır....

Lakin ortada bir fakt var ki, heç bir elmi sübuta əsaslanmayan bu nəzəriyyə yüz illər boyunca xarici dillərin təsirinə məruz qalmış türkcəyə özünə inamı yenidən qazandıra bilmişdir.

İndi isə Günəş Dil Nəzəriyyəsində danışılan mövzulardan bir qisminə diqqət yetirək...

"...Bu nəzəriyyəyə görə Türklər Rusiya üzərindən Amerika qitəsinə keçərək ilk dəfə buranı kəşf ediblər. Zaman keçdikcə bu ərazilərdə yaşayan türklərə "Qızıldərililər" adı verilmişdir. Qızıldərililər yenidən məskunlaşdıqları bu qitənin özəlliklərini öyrənmək üçün uzunmüddətli səyahətə çıxmışdır. Səyahətləri zamanı qarşılarına çıxan əriyə bənzər yeni bir meyvəylə qarşılaşırlar. Dadının turş olduğu bu meyvə üçün "Ham erik aaa..." ifadəsini işlədiblər. Sonradansa bu söz müxtəlif dəyişikliklərə uğrayaraq müasir "Amerika" şəklini almışdır.

Daha sonra onlar qarşılaşdıqları gurultuyla axan şəlalə qarşısında "Ne yaygara" sözlərini işlədiblər ki, bu da sonradan "Niyaqara" şəklini almışdır.

Səyahətlərinin davamında gördükləri uzun bir çay üçün "Aman ne uzun" cümləsini işlədiblər. Bu cümlə də sonradan dəyişərək "Amazon" şəklinə salınıb...."

Yuxarıda verdiyimiz misallar Günəş Dil Nəzəriyyəsində olan nümunələrin ən sadələridir. Ancaq heç bir elmi fakta söykənmədiyindən bu nəzəriyyə daha da inkişaf etdirilməmişdir. Atatürkün vəfatıyla isə bu sahədəki bütün araşdırmalar tam şəkildə dayandırılmışdır....

Cümhuriyyət dönəmi türk ədəbiyyatı

Osmanlı Dövlətinin siyasi, hərbi və iqtisadi baxımdan Avropadan geri qalması hökumət təmsilçilərini bəzi tədbirlər görməyə məcbur etmiş, bu sahələrdə Avropanın necə inkişaf etdiyinin öyrənilməsi üçün bəzi gənclər təhsil almaq məqsədiylə müxtəlif Avropa şəhərlərinə göndərilmişdir. Avropaya xüsusilə Fransaya gedən gənclər oradakı ədəbiyyata heyran qalmış və geri döndükdən sonra gördükləri yenilikləri Türk ədəbiyyatına da tətbiq etməyə başlamışdır.

Cümhuriyyət dönəmi ədəbiyyatını Milli dönəm türk ədəbiyyatından qəti şəkildə fərqləndirmək yalnız olardı. Çünki Milli dönəm ədəbiyyat nümayəndələri ən dəyərli əsərlərini Cümhuriyyətin ilk illərində vermişdirlər. Yaqub Qədri, Xalide Edib, Rəşad Nuri, Rəfiq Xalid və onlar kimi bir çox ədəbiyyatçılar Cümhuriyyət ədəbiyyatının ilk əlli ilinə damğasını vurmuşdur.

Cümhuriyyət dönəmi Türkiyə ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri:

1)Cümhuriyyət dönəmi ədəbiyyatının əsasında İstiqlal Savaşı və Atatürk inqilabları dayanmaqdadır. Şeirlər, romanlar, hekayələr bu iki mövzu ilə birbaşa və ya dolayı yollarla əlaqədardır. Milli duyğu və düşüncənin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş bu səylər Milli ədəbiyyatın davamı olaraq görülməkdədir.

2)Milli ədəbiyyatla başlayan xalqla yaxınlaşma, Anadolununun tanınması səyləri də, bu dövrün ədəbiyyatında ana qanunlardan olmuş, artıq ədəbiyyat İstanbulun sərhədlərini tamamilə aşmışdır.

3)Yeni qurulan cümhuriyyətin müxtəlif sahələrdə həyata keçirdiyi inqilabları xalqa tanımaq və onların asanlıqla mənimsənilməsini təmin etmək vəzifəsi Cümhuriyyət dönəmi sənətçilərinin üzərinə düşmüşdür. Ədəbiyyatçılar siyasətlə xalq arasında əlaqə yaradan bir körpü rolunu oynamışdır.

4)“Yeni dil və Əski (köhnə) dil” müzakirələrinə 1923-cü ildə Cümhuriyyətin qurulmasıyla son nöqtə qoyulmuşdur.

5)Cumhuriyyətdən əvvəl o qədər də önəm verilməyən Türk xalq ədəbiyyatı və folkloru ön plana çıxmış, yeni əsərlərin yazılmasında Qaracaoğlanın, Yunis Əmrənin yaradıcılıq tərzini nümunə alınmışdır.

Cümhuriyyət dönəmi Türkiyə ədəbiyyatında meydana gələn ədəbi cərəyanlar aşağıdakılardır:

Beş Hecaçılar

Beş hecaçılar adlı ədəbi birlik Faruk Nafiz Çamlıbel, Enis Behiç Koryürek, Xalid Fəxri Ozansoy, Yusif Ziya Ortaç və Orxan Seyfi Orxon tərəfindən yaradılmışdır. Bu axının nümayəndələri “Milli dönəm türk ədəbiyyatından” təsirlənmiş və heca vəznini əsərlərində ustalıqla istifadə edilmişdir. Şeir yazmağa I Dünya Müharibəsi və Qurtuluş Savaşı illərində başlamışlar. Əvvəllər əruz vəznindən istifadə etsələr də, sonra illərdə birdəfəlik heca ölçüsünə keçid ediblər. “Beş Hecaçılar” şeirlərində vətən sevgisi, yurdun gözəllikləri, qəhrəmanlıq və igidlik kimi mövzuları ələ almışdır.

Yeddi Məşəlçilər (Yedi Meşaleciler)

Cümhuriyyət illərinin əvvəllərində bir araya gələn yeganə ədəbi birlikdir. Yeni bir ədəbiyyat yaratmaq, Qərb ədəbiyyatındakı yenilikləri izləmək, xüsusi şeir yazmaq üçün bir araya gəlsələr də, ədəbiyyat aləmində “Beş Hecaçıların” sələfləri kimi tanınmışdılar. Bu sənətçilərin sırasına Sabri Əsad Siyavuşgil, Vasfi Mahir Kocatürk, Yaşar Nabi Nayir, Cövdət Qüdrət, Kənan Hulusi, Müəmmər Lütfü, Ziya Osman Səbanı aid etmək olar. Onların arasında ən tanınmış sənətkar Ziya Osman sayılır.

Qərib ədəbi cərəyanı

1940-cı illərdən sonrakı dönəm türk şeirində silinməz izlər buraxan “Qərib” ədəbi cərəyanının qurucusu Orxan Vəli Kanık sayılır. Müəyyən müddət sonra isə ona Oqtay Rıfat Horozcu və Melih Cevdet Anday tərəfindən dəstək verilir. Bu cərəyanın nümayəndələri şeirdə sadəliyi ön plana çıxarmışdır. Qəribçilərə görə şeir həyata yaxınlaşdığı müddətcə müvəffəqiyyətlidir. Vəzn, qafiyə kimi nəzm şəkllərini şairin əl-qolunu bağlayan gərəksiz ünsürlər hesab etmişdirlər. Qəribçilər şeir sərbəst olmağ və onun həyatın canlılığını əks etdirməli olduğunu müdafiə ediblər.

Şeirlərində məcazlardan, ahəngli sözlərin istifadəsindən qaçınıblar. Onlar həmçinin “Şeir yüksək zümrənin malı olmaqdan çıxarılmalıdır” fikrini də ortaya atıblar. Bu cərəyan təmsilçilərinin yaradıcılığında

sürrealistliyin ilkin izləri görülməkdədir. Qəribçilərin şeir anlayışı ədəbiyyat aləmində birmənalı qarşılanmamışdır. Bu fikirlərinə görə onları tənqid edənlərlə yanaşı dəstəkləyənlər də az olmamışdır. Ancaq sonunda şeirin "Qəribçilərin" dedikləri qədər sadə olmadığını müdafiə edənlər haqlı çıxmış və bunun nəticəsində də cərəyan öz təsini yavaş-yavaş itirməyə başlamışdır.

İkinci Yenilər

Qərib ədəbi cərəyanının nümayəndələri ədəbiyyat aləmində başqa adla Birinci Yenilər kimi tanınmaqdadırlar. "Qərib" cərəyanının dağılmasından on il sonra şeirdə poetiklik, həssaslıq, obrazlılıq kimi düşüncələrin inkişafı görülməkdədir. Bu kimi xüsusiyyətlər sonradan "İkinci Yeni" adlanan nəslin doğulmasına zəmin yaratdı. Bu birlik uzun ömürlü olmasa da, Türk şeirinə bir çox yeni ölçülər qazandırdı.

Bu şeirin nümayəndələrindən olan Edip Cansever cərəyanla bağlı fikirlərini fikrini belə izzah edir:"Şiirin dəyəri okuyucunun çağırışım gücünə bağlı olmalıdır."

Başqa bir dəyərli sənətkar Ece Ayhan isə İkinci Yenidə həyata keçirmək istədiklərini belə ifadə edir:"İkinci cephəyi açmaq, akıl dışında da bir anlam olduğunu savunmaq, şiirin kuralları konusunda yıkıcı davranmaq, anlamsızlığın anlamına doğru gitmək. Bu gerçəkleri dil kurallarıyla sınırlayamadığımız için dili aşmaq, kelimeleri anlamından kurtarmak, yeni özün sonucu olan yeni biçimi, yeni biçimin de zorunlu sonucu olan yeni özü getirmek."

Hisarçılar

"Hisarçılar" Cümhuriyyət Dövrü Türk ədəbiyyatı şeir ənənələrinə bağlı olan şair və yazarlar birliyidir. Hisarçılar ilk şeirlərini Çınaraltı jurnalında çap etdirmişdirlər. Bu cərəyan əsasən "Qərib" ədəbi axınına qarşı yaradılmış bir topluluq idi. Daha sonra bu sənətkarlar 1950-ci ildən yayımlanmağa başlayan və 1980-ci ilə qədər müəyyən fasilələrlə 277 nömrəsi çıxarılan "Hisar" jurnalı ətrafında toplandılar .

Mehmed Çınarlı, İlhan Geçer, Mustafa Nəcati Karaer kimi şairlər "Hisarçılar" axınının ilk nümayəndələri sayılır. Daha çox sənətçinin müstəqil olmasını və Yaşayan Dilini müdafiəsinə çalışıblar.Şeir və hekayə janrında Türk ədəbiyyatına yeni nümunələr qazandıırıblar.

Nəticə.

Buraxılış işinin əvvəlindən sonunadək az da olsa ümumtürk dillərinin tarixi inkişafıyla bağlı təsəvvür yaratmağa çalışmışam. Nəticə olaraqsa müasir dövrdə türk xalqlarını narahat edən ən əsas məsələlərdən biri “Vahid Türk dili” və türk dilinin Azərbaycanda tədqiqi haqda qısa da olsa məlumat verməyə çalışacağam.

Müasir dövrdə yer üzərində yaşayan 250 milyondək türk əsilli əhali yeddi respublika və onlarla muxtar vilayətdə məskunlaşdırmışdır. Türk xalqlarının yaşadığı müstəqil respublikalar aşağıdakılardır:

- 1) Azərbaycan
- 2) Türkiyə
- 3) Özbəkistan
- 4) Türkmənistan
- 5) Qazaxstan
- 6) Qırğızistan
- 7) Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti

Türk dilli xalqların yaşadığı muxtar dövlətlər isə aşağıdakılardır:

1) Uyğur Sintiyan Muxtar Vilayəti – Çin xalq respublikasının tərkibində yerləşən bu vilayətin mərkəzi Urumçi sayılır. 16 milyonluq türk əhalisiylə dünyanın ən böyük Türk Muxtar Vilayəti sayılır.

2) Qaqauz Muxtar Respublikası (Maldova)

3) Kırım Muxtar Respublikası (Ukrayna)

Aşağıdakı cədvəldə isə Rusiya Federativ Respublikası tərkibində digər türk əsilli xalqların yaşadığı muxtar respublikalar verilməkdədir:

Cədvəl 1.

<u>N-</u>	<u>Adı</u>	Sahəsi -km2)	(min	Əhalisi (milyonla)
1	Altay Rüşpublikası		92,6	0,2
2	Başqırdıstan Respublikası	6	143,	4,1
3	Qaraçay-Çərkəz Respublikası		14,3	0,4
4	Kabarda-Balkar Respublikası		12,5	0,8
5	Saxa Yakutiya Respublikası	3,2	3,10	1,1
6	Taymır Dolqan-Nen Muxtar Mahalı	1	862,	0,5
7	Tatarıstan Respublikası	0	68,	3,8
8	Tıva Respublikası	5	170,	0,
9	Xakasiya	9	61,	0,
10	Çuvaş Respublikası	3	18,	1,

Ərazi etibariylə ən böyük türk dövləti Qazaxstan, ən böyük türk muxtar respublikası Saxa Yakutiya MR sayılır. Əhalisinin sayı baxımından ən böyük türk dövləti Türkiyə hesab olunur.

Türk xalqlarının tarixən yayılmış olduğu ərazilərə Çin səddindən başlamış Şimali Çin, Monqolustan, Orta və Mərkəzi Asiya, İrənin Şərqi, Azərbaycanın cənub vilayətləri, Türkiyə, Ermənistanın qərb vilayətləri,

Xəzərin Volqaboyu sahilləri, Altay dağları, Şərqi Avropanın bir hissəsi (Balkanlar), Orta və Yaxın Şərq, Afrikanın şimalını aid etmək olar.

Dini etiqad baxımından qədim türk xalqları arasında şamanizm, büt-pərəstlik, atəş-pərəstlik, zərdüştlük, marixeyizm və buddizmin mövcud olmuşdur. Qədim türk dövlətlərindən Xəzərlər və onların Ukraynadakı müasir az sayılı varisləri Karaimlər yəhudi dininə sitais etmişdir. IV əsrdən etibarən türklər Xristiyanlığı, IX əsrdən etibarənsə İslamı qəbul ediblər.

Ən azı 1200 illik tarixi olan türk yazı dili Əski Türkcə dövründən XIII əsrədək zaman və ərazi baxımından tək bir qol şəklində inkişaf edib. XIII əsrdən etibarənsə vahid türkcəni təşkil edən ləhcələr siyasi və iqtisadi səbəblər üzündən ayrılaraq Türkcənin qollarını əmələ gətirmişdir. XV-XIX əsrlərdə Türk yazı dili əsas etibarıyla Şərq və Qərb türkcəsi adlı iki əsas (ana) qrupdan ibarət olub.

XIX əsrdən qərbi Türküstanın Ruslar, Şərqi Türküstanınsa Çinlilər tərəfindən işğalı türk dillərində mövcud olan ləhcələrin ədəbi dil halına salınmasına səbəb olmuşdur. Xüsusiyə SSR-də 1917-ci il Bolşevik inqilabı sonrası aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində türk boylarının danışdığı dillərə Tatarca, Özbəkçə, Qazaxca, Qırğızca, Türkməncə və Yeni Uyğurca kimi adlar verilmişdir. Bir qədər sonra isə bu xalqların yazı qrafikasının Kiril əlifbasıyla dəyişdirilməsi onlar arasında vahid ünsiyyət dili olaraq "Ruscanın" inkişafına səbəb olmuşdur.

Urumçidə Çinlilərin uyğurlara, Cənubi Azərbaycanda isə farsların azərbaycanlılara qarşı dillə bağlı təzyiqlərinin davam etməsi bu gün də "Ümum Türk Dilinin Yaradılması" prosesinə öz mənfi təsirini göstərməkdədir.

Doğrudur SSR-nin 1990-cı illərdə dağılmasıyla türk xalqlarının böyük bir qismi azadlığa qovuşsa da, artıq olan olmuşdu. Yetmiş il rus əsarətində yaşayan bu xalqların dilləri arasında böyük uçurumlar görülməkdə idi. Ancaq bütün bu neqativ hallara rəğmən dünya türkoloqları "Vahid türk dilinin" yaradılması üçün öz səylərini hələ də, davam etdirirlər.

Türk dünyasının ortaq ədəbi dilinin yaradılması mövsuzunu ilk dəfə Kırımlı İsmayıl Qaspıralı 1883-cü ildən Bahçesarayda nəşr etdirdiyi "Tərcüman" qəzetində işıqlandırmışdır. Ondan sonra bu mövzu

ətrafında 1880-1900-cü illərdə Şəmsəddin Sami, Nəci b Asım və Mehmed Emin Yurdakul kimi sənətkarlar müzakirələr aparıb.

Müasir dövrdə türkoloqlar tərəfindən "Vahid Türk Dilinin" yaradıla bilməsi üçün bir neçə şərt irəli sürülmüşdür ki, onları aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

- 1) İlk olaraq Vahid Türk dilini əks etdirəcək lüğətlər çap olunmalıdır.
- 2) Türk dillərinin hamısını əhatə edəcək sinonimlər, antonimlər, atalar sözü, məsəllərlə bağlı lüğət və kitablar nəşr olunmalıdır.
- 3) Yaradılacaq vahid dilin tədrisi üçün hər bir türk dilinə uyğun dərs vəsaiti və tədris proqramı hazırlanmalıdır.
- 4) Bütün türk ləhcələrinin antalogiyaları hazırlanmalı, önəmli ədəbi mətnlər qarşılıqlı bir şəkildə digər türk ləhcələrinə daxil edilməlidir.
- 5) Bütün türk dünyasına səslənəcək qəzet, jurnal, televiziya kanalları yaradılmalı, internet resurslarının imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə edilməlidir.
- 6) Vahid dilin yaradılması prosesində qarşıda duran ən önəmli məsələlərdən biri olan "Terminalogiyanı" hər kəs tərəfindən asanlıqla anlaşıla biləcək bir şəkllə salmaq lazımdır.

Son dövrlərdə bu məsələylə bağlı qardaş ölkə Türkiyənin həyata keçirdiyi tədbirlər təqdirə layiqdir. Buraya dünya ölkələrində açılan türk lisçeyləri şəbəkəsinin genişlənməsini, Türk Dil Olimpiadalarının keçirilməsini, TRT Avaz kimi türk dünyasına səslənən televiziya kanalının yaradılmasını aid etmək olar. Yuxarıda sadalanan bütün şərtlərlə bərabər Vahid Türk Dilinin yaradıla bilməsi üçün ən əsası bu sahədə bütün türk dünyasını hərəkətə keçirə bilməkdir.

İkinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra Türk dilinin tədqiqi və öyrənilməsi Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Müasir türk dili Azərbaycanda iki müxtəlif istiqamətdə tədqiq olunur.

- 1) Ümumi Türkologiyanın tərkib hissəsi kimi.

Bu baxımdan Türkcə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində, Bakı Slavyan Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik institutunda öyrənilir.

BDU-nun filologiya fakültəsində “Türkologiya” kafedrası vardır.Vaxtiylə Fərhad zeynalovun başçılıq ediyi kafedraya bu gün Akademik Tofiq Hacıyev rəhbərlik edir.

BSU-da (Rektor Kamal Abdullayevin özü Türkoloqdur) Türk dilləri kafedrasına Nuridə Novruzova rəhbərlik edir.

ADPU-da Buludxan Xəlilov və Elman Quliyev kimi mütəxəssislər türkdilləri və ədəbiyyatıyla bağlı araşdırmalar aparırlar.

Nəsimi adına Dilçilik institutunda “Türk xalqlarının dilləri” , Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda isə “Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbələri fəaliyyət göstərir.

Bunlardan əlavə ölkənin digər özəl və dövlət universitetlərindəki dünya ədəbiyyatı kafedralarında türk dili və ədəbiyyatına da yer ayrılmışdır.

2)Türkcə və ədəbiyyatı mənasında türkologiya aşağıdakı mərkəzlərdə öyrədilir:

BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsi 1919-cu ildə açılsa da, Türk dili və ədəbiyyatı 1957-ci ildən proqrama salınmışdır. 1991-ci ilə qədər türk dili “Yaxın və Orta Şərq xalqları dili” kafedrası, türk ədəbiyyatı isə “Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatı” kafedrasın daxilində yerləşmişdir.

İlk dəfə Türk Filologiyası kafedrası 1991-ci ildə açılmış, o zmandan bu günə qədər də, kafedranın rəhbəri görkəmli Azərbaycan türkoloqlarından Professor Rüfət Rüstəmovdur.

Vaxtiylə bu kafedrada Yusif Ziya Şirvani, Yusif Şirvan, Cabbar Cabbarov, Aslan Eyvazov kimi türkoloqlar çalışmışdır. Hal hazırda isə burada bir neçə elmlər doktoru, professor (R.Rüstəmov, Ə.Rəsulov, J.Əliyeva, A.Yunusov), ona yaxın elmlər namizədi,dossent (Aydan Xəndan, Aynurə Qasımova) və təcrübəli pedaqoqlar (Əli Əliyev, Şamil Alməmmədov, Hüseyn Sadıqov) çalışmaqdadır.

Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda Türk Filologiyası şöbəsi vardır. Həmin şöbədə vaxtiylə Həmid Araslı, Əkrəm Cəfər, Əhməd Əhmədov, Qədir İsmayılov kimi görkəmli mütəxəssislər çalışmışdır. Bu günün şöbəyə Xalidə Quliyeva Qafqazlı rəhbərlik edir. Şöbədə hal hazırda Aydın Abiyev, elmlər namizədləri Sədaqət Qasımlı, Barak Osmanova, Rəşid Quliyev, Elmira Fikrət qızı (Məmmədova) kimi tanınmış türkoloqlar fəaliyyət göstərir.

Əlyazmalar İnstitutunda isə Əlyazmalar Şöbəsi fəaliyyət göstərir ki, bu şöbəyə də rəhbərlik Azadə Musayevaya həvalə olunub.

Türkcənin ikinci istiqamətdə tədqiqi və tədrisi yuxarıda adı çəkilən mərkəzlərlə yanaşı Qafqaz Universiteti və Türk lisçeylərində də həyata keçirilir.

Türk dili və ədəbiyyatıyla bağlı tədqiqatlar, dilçiliklə bağlı əsərlərin təqdimatı məsələlərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Atatürk Mərkəzi” böyük rol oynayır. Mərkəzə AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov rəhbərlik edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində.

- 1) Ə.Rəsulov, R.Rüstəmov – “Türk dili” . Bakı-2007
- 2) F.Zeynalov- “Türkologiyanın Əsasları”. Bakı-1981
- 3) B.Xəlilov- “Türkologiyaya Giriş” . Bakı 2006
- 4) A.Yunusov – “Oğuz qrupu Türk dillərində qohumluq terminləri” . Bakı 2010
- 5) Ə.Muxtarova – “Türk xalqlarının tarixi”. Bakı-2002
- 6) Z.Göyalp – “Türkçülüyn Əsasları” . Bakı 1991
- 7) V.slanov, S.Mehdiyeva, S.Əlizadə, A.Əlizadə - “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (XIII-XIV əsrlər) AMEA Nəsimi adına dilçilik institutu. Bakı-2007
- 8) N.Cəfərov – “Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış”. Bakı 2001
- 9) B.Xəlilov – “Türkologiyanın intibah dövrü”. Bakı 2001
- 10) B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva – “Türk dillərinin müqayisəli tarixi qramatikası” . Bakı-2002
- 11) R.Əliyev – “Türk-Şumer dünya görüşü və dil” . Bakı-2005
- 12) Ə.Dəmirçizadə - “Azərbaycan ədəbi dili ” (tarixi xülasələri XXəsərə qədər). Bakı-1938

Rus dilində.

- 1) Н.А.Баскаков – «Введение и изучение тюркских языков». Москва , «Высшая школа» - 1969

- 2) Н.А.Баскаков- «Тюркские языки» . Москва – 1960
- 3) Н.К.Дмитриев – «Строй тюркских языков». Москва – 1962
- 4) К.М.Мусаев – «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» . Москва – 1980

Türk dilində.

- 1) Prof.Dr. A.B.Ercilasun – “Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk dili tarihi” . Ankara-2010
- 2) Prof.Dr. Z.Korkmaz – “Türk dili üzerine araştırmalar III ”. (Türk Dil Kurumu yayınları) Ankara-2010
- 3) T.Banguoğlu – “Türkçenin Grameri”. (Türk Dil Kurumu yayınları).Ankara-2007
- 4) Prof.Dr. M.Kaya Bilgegil – “Türkçe dilbilgisi”. Erzurum-2009
- 5) Prof.Dr. M.Ergin – “Üniversiteler için Türk dili” . İstanbul-2009
- 6) Prof.Dr. M. Akalın – “Eski türkçenin grameri”. (Türk Dil Kurumu yayınları)
- 7) Prof.Dr. Z.Akalın – “Cümhuriyet Döneminde Türk Dili” . Ankara-2008

İstifadə olunmuş internet səhifələri.

- 1) ***www.egitimsitem.com***
- 2) ***www.tarihiturkiyeturkcesi.blogspot.com***
- 3) ***www.turkoloji.cu.edu.tr***
- 4) ***www.turkceciler.com***
- 5) ***www.dilimiz.gen.tr***
- 6) ***www.bilgicik.com***

—

